

МАХПИРАТ НОМИДАГИ ЎРТА ОСИЕ ХАЛҚЛАРИ
ТАРИХИ ИНСТИТУТИ
ЎзФА АБУ РАЙҲОН БЕРУНИЙ НОМЛИ
ШАРҚШУНОСЛИК ИНСТИТУТИ

ОДОБНОМА

ТОШКЕНТ
ҚОМУСЛАР БОШ ТАҲРИРИЯТИ
1995

Қўлингиздаги ушбу рисола ЎзР ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлғезмалар хазинасидан олинган бўлиб, ўқувчилар ҳукмига биринчи мартаба ҳавола этиляпти.

«Одобнома» инсониятга хос бўлган энг яхши одоб-ахлоқ, раҳму шафқат, ёмон иллатлардан сақланиш, очкўзлик ва бахилликнинг қандай оқибатларга олиб келиши ҳақида ҳикоя қилиб, инсонларга маънавий озиқа беради.

Умид қиламизки, рисола ўқувчилар қалбидан жой топиб, ҳаётда уларнинг руҳларига қувват бахш этади.

Таржимон ва нашрга тайёрловчи **Маҳмуд Ҳасаний**

Масъул муҳаррир **Ҳайдарбек Бобобеков**

Чоп этишга масъуллар **Ҳайдарбек Бобобеков ва Алишер Саъдуллаев**

Муҳаррир **Абдулборий Зиёдов**

© Қомуслар Бош таҳририяти
© «Комрон» кичик корхонаси
© Махпират номидаги Ўрта Осиё халқлари тарихи институти 1994.

ҲИҚМАТЛАР БОҒИ

Буюк бобомиз Алишер Навоий:

Носиҳи содиқки, эрур беғараз,
Бил анга оламда топилмас аъваз,—

деган эдилар. Бунинг маъноси шуки, насиҳатчи тўғри сўзли бўлиб, айтган сўзлари ғараздан холи бўлса, оламда унинг ўрнини босадиган ҳеч нарса йўқ. Сизга юзма-юз туриб насиҳат қилаётган кишининг юрагида ғарази бўлиши мумкин, аммо, сизга ўз асари орқали насиҳат қилаётган донишманднинг қўнглида қандай ғараз бўлсин.

Қўлингизда турган китобга киритилган ҳар бир асарнинг муаллифи Навоий айтган «носиҳи содиқ» («тўғри сўзли насиҳатчи») дирки, уларни ўқиш билан киши фақат маънавий завқ олади, руҳига дармон топади, инсониятга хос бўлган энг яхши одоб-ахлоқ хислати билан безанади, ярамас одатларнинг ёмонлигини билиб, ундан қочишга ҳаракат қилади.

Биз «Одобнома» деб атаган бу китобни қўлга олар экансиз, ўрта асрларнинг энг фозил донишмандларидан Муҳаммад Жабалрудий, Ибн Мискавайҳ ва Муҳаммад Ҳусайнлар сизга ўзларининг беғараз панду насиҳатлари, ажойиб ҳикматлари билан мурожаат қилади. Улар сизга инсонийлик, раҳму шафқат, дўстлик ва душманлик, ота-она, қариндош-уруғлар муомаласи, соғлиқни сақлаш, еб-ичиш, ҳасад, гина, адоват, такаббурлик, борингки, одамзотга хос бўлган яхши хислат, ёмон иллатлар ҳақида ўзларининг «Жовидони хирад» («Боқий ақл»), «Жомийъ ут-тамсил» («Масал ва мақоллар мажмуаси») ҳамда «Ме-

бояд дид» («Кўрмоқ керак») номли асарлари орқали сўзлайдилар.

Гавдамизнинг қуввати овқат бўлса, руҳимизнинг дармони ҳикматлардир. Бу ҳикмат боғига кириб, ўзингизни етук ахлоқли ва маънавий баркамол қилиш мақсадида, бир гул узолсангиз ва унинг ҳидидан баҳраманд бўлсангиз, биз ўзимизни ғоят мамнун деб ҳис қиламиз.

Донишманд боболаримиз «Олтин олма, адаб ол», «Одоб — бир ҳовуч олтин» деб бекорга айтмаган. Бу каминани камтарин қулингиз Муҳиббий ўз таъби назми орқали:

Инсон азизлиги адаб туфайли,
Элда лазизлиги адаб туфайли.
Катта-кичик учун ёқимлилиги,
Ширин тамизлиги адаб туфайли.

Еки:

Адаб билан одам иззат топади,
Обрўю шарафунга хизмат топади.
Адаб соҳибини-ла сўзлашган киши,
Руҳига дармону наззат топади.

Ехуд:

Беадаб эл ичра забун бўлади,
Дилида ечилмас тугун бўлади.
Адабли кишининг ёронлари шод,
Юзи эса доим гулгун бўлади, —

дер экан, Ўзбекистон Республикаси ФА Абу Райҳон Беруний номидаги Шарқшунослик институтининг қўлёзмалар хазинасига кириб, у ерда сақланаётган китоблардан бунёд этган ҳикматлар боғига сизни бажонидил таклиф этар экан, шу билан бирга, сизнинг бу боғ ҳақидаги қимматбаҳо истак ва мулоҳазаларингизни ҳам кутиб қолади.

Маҳмуд Ҳасаний

АБУ АҲМАД БИН МУҲАММАД

ЖОВИДОНИ ХИРАД

«ЖОВИДОНИ ХИРАД» ҲАҚИДА

«Жовидони хирад («Боқий ақл») китоби Шарқда шу ном билан тарқалган, аслида бу китобнинг номи «Одоб ул-араб вал-фурс» («Араб ва форсларнинг одоби»)дир. Бу китоб араб тилида ёзилган бўлиб, Абу Аҳмад ибн Муҳаммад ибн Яъқуб ибн Мискавайҳ (вафоти 1030) қаламига мансуб.

«Жовидони хирад» асрлар ўтиши билан форс, турк ва эски ўзбек тиллариغا таржима қилинган. Қуйида форс тилидан қилинган таржималар билан танишасиз.

«ЖОВИДОНИ ХИРАД» КИТОБИДАН

Бир куни Анушервон ўзи танҳо ўтирган эди. Кўп ўтмай унинг олдига Юнон, Мубад, Фаррухзод, Бузург-меҳр ва бошқалар кириб келишди. Анушервон уларга қараб деди:

— Бу катта анжуман бўлди. Келинлар ҳар биримиз биттадан ҳикматли гап айтайлик. Токи бошқалар ундан ибрат олсин!

Сўнг Мубадга қараб:

— Сен нима дейсан? — деди.

Мубад деди:

— Икки нарса борки, улар бир-биридан яхшидир. Масалан, ҳунар доно билимдан, яхши иш яхши сўздан афзал.

Анушервон:

— Кенгроқ тушунтир! — деди.

Мубад давом этди:

— Ҳар кимнинг ҳунари бўлмаса, у қуруқ девор билан тенг. Ҳар кимнинг сўзи чиройли бўлса-ю, иши ёмон бўлса, фойдасиз шамол кабидир.

Анушервон Хуршидга қараб:

— Сен нима дейсан? — деди.

Хуршид:

— Жаҳонда икки нарса бор. Ундан ҳеч нарса яхши эмас. Биринчиси, хурсандлик ва иккинчиси беозорлик! — деди.

Анушервон:

— Кенгроқ тушунтир! — деди.

Хуршид:

— Ҳар ким бориға қаноат қилиб, хурсанд япаса, ҳеч кимга эҳтиёжи тушмайди. Кимки ҳеч кимсага озор бер-

маса, ҳеч кимни хафа қилмаса, унга ҳеч кимдан хавф етмайди! — деди.

Анушервон Бузургмеҳрга қараб:

— Сен нима дейсан? — деб сўради.

Бузургмеҳр:

— Эй Анушервон, одамлар қуйидаги нарсаларга амал қилмасалар, ҳеч қачон хурсандчиликка етмайдилар. Масалан, бориға қаноат қилмаса, етиша олмайдиган нарсага интилса, ўзга киши қўлида бўлган нарсага очкўзлик билан қараса! — деб жавоб берди.

Анушервон ундан яша ҳам кенгроқ қилиб сўзлашни сўради. У деди:

— Хурсанд киши шундайки, нима топса, қаноат қилади, топганига шукр қилиб, умрини ғамсиз ўтказлади. Очкўзлик эса ўз жонини қийнашдир. Очкўз киши ҳеч қачон роси йўлдан юрмайди. ҳаминша кўнгли бемор бўлади. Ҳар ким ўзини яхшилик йўлига солса, ҳамма ёмонликдан омон бўлади, жаҳонда тинч ва осуда яшайди.

Анушервон Юнонга қараб:

— Сен нима дейсан? — деди.

Юнон шундай деб жавоб берди:

— Етти нарса борки, ҳар ким бу етти нарсага амал қилса, дунёда яхши отлиқ бўлади. Биринчиси, дунёда донолар маслаҳати билан иш қилса. Иккинчиси, ўз жойида бўлса, учинчиси адолатли бўлса, тўртинчи сабрли бўлса, бешинчи, биркесар бўлмаслик, олтинчиси, фойдадан ўзгаларни баҳрадор қилса, еттинчиси, камтарлик қилса.

Анушервон ундан бу сўзларни кенгроқ тушунтиришни сўради. Юнон деди:

— Маслаҳат марваридга ўхшайди. Одамлар гош бўлса, улар орасидан бирорта нодир сўз — марварид чиқиши мумкин. Ишни ўз жойида муносиб ҳолда қилмасанг, зиёни етади. Адолатли иш қилинса, бу ишга ҳеч ким қарши чиқмайди. Сабр ва чидам барча мушқул ишларни енгишнинг калитидир. Биркесарлик, қайсарлик энг ёмон хислат. Камтарлик барчанинг ҳавасини ва ҳурматини қўзғатадиган ёқимли одатдир!

Анушервон бу ҳикматларнинг ҳаммасини ёзиб қолдиришга фармон берди.

Бир довишманд насиҳат қилиб ёзган китобларнинг бирида, жумладан, шундай деган эди:

— Эй одам, сен ҳеч қачон улуглик кетидан қувма! Улугликни излаш барчадан устун бўлишни хоҳлаш чин инсон хислати эмас. Қийинлиш ва ясан-тусан билан ўзинг-

ни кўрсатишга уринма! Чунки бундай қилиш ясама обрў талаб қилишдир. Утаётган умрингдан беҳабар бўлма, уни ўқиш ва ўрганишга сарф қил! Бахтиёрлик ва саодатлик асосини қўлга киритишга урин! Билгинки, ҳаёт доимо зийрак бўлиб, киши ўзидан огоҳ бўлиши учун. Уни ейиш ва ичиш, ухлаш учун деб ўйлама!

Қайс ибн Соиданинг ўз ўғлига қилган насиҳати. У ёзади:

— Эй ўғлим, шундай масал бор: «Сен менга зулм қилсанг, сенга ҳам қилгувчилар бор». Шу мақолга амал қил, ҳеч кимга зулм қилма! Могу давлатдан хазина қилмай, илму ҳунарни хазина қил! Дўсту биродарларингни ўзингдан узоқлаштирма, ҳар бир ишини маслаҳат билан адо қил!

Бир кишига ҳадя олиб боришса, у асло қабул қилмас эди. Ундан сабабни сўрадилар. У айтди:

— Ҳадя беришнинг икки сабаби бор. Бирини шуки, биздан ҳадя берувчига ҳеч қандай манфаат етмай қолган. Шунинг учун ҳадя эвазига биздан бирор нарса талаб қилмоқчи. Иккинчиси шуки, биздан бирор манфаат кўрган. Ҳадя орқали яна ҳам каттароқ фойда топмоқчи! Ҳар икки ҳолда ҳадя олиш нодурустдир!

Аҳмад бин Холид айтди:

— Сен ўзингни саховат ва қарам эгаси деб билмагунингча ўзингни шижоатли деб тушунма. Агар шижоатли бўлсанг, ўзингни саховат ва қарам эгаси бўлишга мажбур қилар эдинг. Ўзингаки кучинг етмаса, ўзгага қандай таъсир қила оласан?!

Айтадилар:

— Икки ўз дўстларига нисбатан макру ҳийла билан ош турса, дўстлари унга нисбатан ёлгонни «туҳфа» қилдилар.

Бир улуғ киши айтди:

— Энг яхши таъна шундай таънаки, зарар учун эмас, тарбия учун айтилган бўлади. Энг зарарли таъна шундай таънаки, у таълим учун эмас, мулзам қилиш учун бўлади.

Анушервон ўғли Хўрмуз Ахвон вилоятига борган пайтда ўша ернинг ҳокими билан мулоқатда бўлди ва бир кун унга деди:

— Сендан ягона бир айбдан бошқа ҳеч қандай айб кўрмадим. Аммо ўша кўрган айбим, билгинки, ўнга айбни ўз орқасидан эргаштириб юради!

Ҳоким:

— У қандай айб, орқасидан эргаштириб келадиганлари қанақа?! Айтиб бер! — деди.

Хўрмуз деди:

— Ўша айб керилиш ва ўзни катта тутиндир. Билгинки, унга эргашадиган айбларнинг биринчиси менсимаслик бўлиб, унинг оқибати халқ нафратидир. Иккинчиси, одамларнинг касбу корини тафтиш ва тадқиқ қилиб, уларга дашном берган ҳолда ўзи эса касб-ҳунарнинг бирортасига ҳам эга бўлмаслик. Учинчиси, ўқишдан ор қилиш, бунинг натижасида адабдан бебаҳра қолиш. Тўртинчиси, ўтиришда ўзини барчадан устун ва доно деб билиш, бунинг натижасида ўзига душман орттириш ва обрўйини ерга тўкиш. Бешинчи, манманлик туфайли чегарадан чиқиш, баландроқ амални истаб қолиш, натижада хору забун бўлиб, ўз мартабасидан ҳам ажраш. Олтинчи, одамларнинг ҳақ-ҳуқуқини ҳурмат қилмаслик, беморлар ҳолини сўрамаслик ва шунга ўхшаш нарсалардан кўз юмиш. Еттинчи, одамларга хавф солиш, уларни масхара қилиш, натижада беқадр бўлиш. Саккизинчи, маслаҳатсиз иш тутиш, натижада хижолат чекиб, надомат тортиш. Тўққизинчи, одамлар мени улуғ фаҳмлайди деб ўйлаш ва шу гумонда юриш. Ўвинчи, фозил ва комил кишиларга қулоқ солмай, ҳақорат кўзи билан қараш, натижада уларнинг назаридан қолиш!

Фурс донишмандларидан Барзу ал-Ҳаким насиҳатлари. У ёзади.

— Ҳар нарсанинг пайдо бўлиши учун бир сабаб бўлади. Шунинг учун нимаики вужудга келган бўлса, аввало унинг сабабини қидирмоқ лозим. Масалан, яхши ҳаёт кечириш сабаби муроса, сирнинг ошкор бўлмаслиги сабаби ўзгалар сирини очмасликда, иффат сабаби ўзгаларга ёмон ниятда кўз тикмасликда, гина сабаби бадфеъллик, дўстлик сабаби очиқ юзлилик, жудолик сабаби азоб, адоват сабаби хилофлик, хорлик сабаби тамаъ, иззат сабаби қаноат, нажот сабаби ростлик, улуғлик сабаби тавозеъ.

Яна Барзу ал-Ҳаким айтади:

— Агар сен ёлғончилик балосига дучор бўлмайин десанг ростгўйлик хислатини шиор қил, нимаики айтсанг айтганингга вафо қил, меҳнатга мубтало бўлмай десанг, меҳнат қилувчиларга раҳм кўзи билан боқ! Ҳасад дардига йўлиқмай десанг ўзгалар молу давлатга етса хурсанд бўл! Оқил кишиларга ёқмай қолишдан қўрқсанг, ҳаё отига мин!

Яна унинг сўзи:

— Ёлгончилик барча гуноҳларнинг бошидир. Ёлгончи ўз орзусига етиш учун ёлгон сўзларни тўқийди, уни исботлаш учун қасам ичади. Бу билан ёлгонни ёпиш умидида бўлади. Бирор киши унинг ёлгончилигини ошкор қилса, уни душман деб билади. Натижада икки орада адоват ва жанг содир бўлади. Бу жанг кўп кишиларга зарар келтиради.

У айтди:

— Беш киши, беш айбга йўл қўйса, беш пушаймонлик мевасини тотади. Биринчиси, зарур ишни орқага суради ва вақти кетади. Иккинчиси, яқин дўстни хафа қилади ва балога мубтало бўлади, учинчиси, душмандан аҳтиёт бўлишдан гофил бўлади ва зиён кўради. Тўртинчиси, ҳаёли, покдомон хотинини қўлдан беради ва ёмон хотинга дучор бўлади. Бешинчи, гуноҳ ишлардан қўрқмайди, оқибат ўлимга маҳкум бўлади.

Яна Барзу ал-Ҳаким сўзлади:

— Бир неча нарса борки, улар бошиқа нарсаларга доимо тобеъдир. Масалан: мурувват ақлга, роӣ ва тадбир тажрибага, яқинлик муҳаббатга!

Бир ҳакимнинг ўз ўғлига насиҳат қилганлари:

— Эй ўғлим, қилаётган ишинг кичкинагина гуноҳ бўлса ҳам уни ҳеч қачон кичик деб санама, одамларга яхшилик қилишнинг толиби бўл, ундан сенга яхши фойдалар етади. Кучинг борлиги учун душманни ҳадеб эзверма, пайт пойлаб, жонидан тўйгач, сени ҳалок этиши мумкин. Одамнинг ёлгончи эканини билиб туриб, айтган гапида жон бордир деб ўйлаб, унинг гапига қараб иш тутма! Шубҳали ва гумонли ишларга қўл урма, сўровчини ноумид ҳолда қайтарма! Ўзингга ёқмаган нарсаларни бировга раво кўрма. Бировга қилган ҳар бир яхшилик ёки ёмонлик куни келиб ўзингга қайтишини эсдан чиқарма!

Анушервон бир куни Юнондан:

— Энг яхши яшаш нима? — деб сўради.

Юнон унга:

— Саломат бўлиш ва хотиржамликда яшаш — яхши яшашдир. Аммо, яхши ном қолдириш кишининг абадий яшашидир! — деди.

Ҳормус ҳаким сўзларидан. У айтади:

— Одам учун сазовор нарса шуки, у ҳикмат ўргансин, доволик илмини билсин ва уни юрагига нақш қилсин. Ҳикмат ва фазилатга етишга қарилик тўсқинлик қилолмайди. Ҳикмат шундай нарсаки, у ўзгармайди ва касод

бўлмайди. Ҳикматни кимки дилига жойлаган бўлса, на ботир, на қаҳрамон, на подшоҳ, ҳеч ким уни тортиб ололмайди. Киши ўз пиятини сўзи билан мувофиқ қилсин, гоки тили бошқа-ю, дили бошқа бўлмасин!

Киши учун энг фойдали ва дилни ёритувчи нарса қаноатдир. Энг зарарли ва нафратли нарса хирс ва ғазабдир. Одам учун энг ёқимли нарса хурсандчилик бўлиб, у яхшилик қилишдан ҳосил бўлади. Энг оғир нарса ғаму андуҳ бўлиб, у ёмолиқдан ҳосил бўлади. Яна шодлик қаноатдан келса, ғам хирсу ғазабдан ҳосил бўлади.

Фисоғурас — (Шифагор) насихатларидан сайланма. У айтади:

— Эй азиз, сен доимо фозил кишилар билан дўст тутиш, уларнинг суҳбатини қидир, ўз нафсингни кўп ейишдан асра, ғазабланишдан, кўп ухлашдан, қабих ишлардан қоч! Ўлимни доимо ёдда тут ва шунга қараб иш қил, касб ва машнатда ўргача йўл тут!

Яна унинг сўзи:

— Ҳар ким дўст тутишга қодир бўлмаса, душманга қарши иш тутишга ҳам ожиз бўлади. Кишини сўзига қараб эмас, ишига қараб билиш мумкин.

Сукрот ҳақим насихатларидан. Удан сўрадилар:

— Энг яхши бойлик нима?

У айтди:

— Холис дўст!

Бадавлат кишилардан бири бечоралик билан кун ўтказувчи Сукротни айблади. Сукрот унга:

— Агар мен хоҳласам сен каби ҳаёт кечиршим мумкин! Аммо, сен ҳеч қачон мен каби кун кечираолмайсан! — деди.

Бойлардан бири Сукротга:

— Сен жуда камбағал ва қуруқ қўлсан! — деди.

Сукрот унга:

— Агар сен фақирлик лаззатини билганингда эди, менга ачиниб ўрнига ўзингга ачинар эдинг! — деб жавоб берди.

Сукрот қариган чоғида мусиқа билан шуғуллана бошлади. Унга:

— Қариганда мусиқа ўрганишдан уялмайсанми? — дедилар. У эса:

— Билишдан эмас, билмасликдан уялиш керак! — деб жавоб берди.

Бир киши Сукротга:

— Сен ўзини дунё неъматларидан маҳрум қилдинг!
— деди. Суқрот:

— Неъмат нима? — деб сўради.

У киши деди:

— Семиз барра гўшт ейиш, шароб ичиш, чиройли кийиши, гўзаллар билан шират қялиш!

Суқрот унга деди:

— Бу нарсаларнинг барини тўнгиз, маймун ва дарранда ҳайвонларга ўхшашни хоҳлаган кишиларга ҳавола қилдим. Бундай кишилар ўз қоринларини ҳайвонлар қорвидек шиширадилар, руҳ иморатиши тиклаш ўрнига бадан иморатини тиклайдилар!

Суқрот ўз шогирдларига насиҳат қилиб дерди:

— Бағтар фақир бўлмай десангиз мол тўплашига харис бўлманг! Мола амвол гама андуҳнинг кўзидир. Адолат энг яхши нарсадир. Чунки, у жамки яхшиликнинг белгисидир. Жабр энг ёмон нарсадир. Чунки у барча ёмонликни юзага чиқарувчидир!

Бир киши Суқрот олдига ўтирарди. Шу он у киши ўз гуломига:

— Бор, шаробфурушни олдига бориб, бир кўза шароб олиб кел, пулни бошқа куни беришга ваъда бер! — деди.

Суқрот унга қараб:

— Яхшиси нафсингдан илгимос қил, сув ичинга кўча қолсин! — деди.

У айтади:

— Мол-дунё толиби кемада кетаётган кишига ўхшайди. Кемада кетаётган киши чўкиб кетмаётган бўлса-да, бирор фалокаат бўлмаса эди деб, доимо қўрқувда бўлади.

БУЗУГМЕҲР НАСИҲАТЛАРИ

У айтади:

— Билгани, ҳақим ўз табиғи билан қуйидаги хислатларга эга бўлмоғи керак. Биринчи, қўлдап кетиши ва абадий турмаслиги муқаррар бўлган мол билан фахрланмаслик. Иккинчи, бошга келган меҳнатдан қўрқиб изтироб чекмаслик. Учинчи, келажакда унга муяссар бўладиган давлат учун шодланмаслик. Тўртинчи, ўзига лойиқ ва муносиб бўлмаган нарсани орзу қилмаслик. Бешинчи, етишса олмаган нарса учун қайғу тортмаслик.

Яна деди:

— Етти нарса жохил ва нодон кишилар хислатидир:

сабабсиз ғазаб, номуносиб пайтдаги ҳаля, дўсту душманни фарқламаслик, бефойда кўп гапириш, ўз қадрини билмаслик, такаббур бўлиш, одамлардан бадгумон бўлиш.

Уч нарса ўз соҳибига ёмонлик келтиради. Булар қуйидагилардир. Биринчи, мансаб ағаларининг кам ҳаракат ва беҳафсалалалиги. Иккинчи, олимларнинг серғазаб бўлиши. Учинчи, хотинларнинг бешарм бўлиши.

У айтади:

— Насиҳат қабул қилмаган кишига насихат қилмоқ ўз қадрини синдиarmoқдир. Очкўз кишини очкўзликдан қутқариш учун уринмоқ ўз вақтини беҳуда йўқотmoқдир. Жаҳонда тараққий қилmoқни ихтиёр қилган кишлар иши одобга яқин бўlmoқ, ёмонлик қилишдан қочmoқ, яхши дўстларга суянmoқ ва ҳамсуҳбат бўlmoқдир.

Яна деди:

— Ақлнинг қадри ва иззати шундайки, уни олди-сотди билан топиб бўlмайди, зўрлик йўли билан тортиб олиб бўlмайди. Гуноҳни тозалашдан ва ўзини оқлашдан кўра гуноҳ қилмай, ўзни тийиш осонроқдир. Дунёда энг яхши иш ҳожатталаб кишиларнинг ҳожатини чиқариш, ғазаб келган пайтда ҳам рост гапириш ва чидам билан тинглаш, муҳтож кишига такаббурлик қилмаслик.

Яна унинг сўзи:

— Етти хил киши борки, улар кишиларнинг нафратига сазовордирлар. Биринчиси, таклиф қилинмаса ҳам қасдан бировнинг дастурхонига қорин тўйдириш учун борган киши. Иккинчи, ўтиришларда тўрга чиқиб ўтиришга интилган киши. Учинчи, душмандан шафқат ва меҳрибонлик кутган киши. Тўртинчи, бировнинг уйида ўтиргани ҳолда уй ағасига танбеҳ берган киши. Бешинчи, икки киши ўзаро бирор нарса ҳақида гапираётган пайтда ҳалақит бериб, аралашган киши. Олтинчи, дангаса ва ишёқмас кишидан яхшилик кутган киши. Еттинчи, гагини эшитишни истамаса ҳам бировга зўр бериб гапиришга уринган киши.

У айтди:

— Дунёда шундай хислатлар борки, бу хислатлар орқали кишининг кишига ҳақиқий дўстлиги аниқланади. Булар қуйидагилардир: дўстнинг айбини ёпиш, ўзига лозим кўрган жойга дўстни ўтқазиш, номақбул сапалган жойдан дўстни тўхтатиб қолиш, оғирлик ва мусибатда қолдирмаслик, сир фош қилмаслик, ўз сирини яширмаслик, молини ундан аямаслик, ундан мол талаб қилмаслик.

Яна унинг сўзи:

— Овага ўхшаган, айни пайтда, дўст ва хизматкор хотин ҳақиқий чиройли ва ёқимли хотин бўла олади. Онага ўхшаган деганда шундай тушуниш керакки, оналар доимо ўз фарзандларининг ўзларига яқин бўлишини хоҳлайдилар, боласи учун ранж ва машаққат тортишни ўзларининг бурчи ва фахри деб биладилар. Хотин ҳам эр учун шундай хислатга эга бўлсин. Дўст деганда шунини тушуниш керакки, у эрининг айтганига рози бўлиши, мап қилса хафа бўлмаслиги, бисотида борини эридан аямаслиги, сир яширмаслиги, эр сирини ошкор қилмаслиги, ҳар соҳада дўстлар каби келина олиши керак. Хизматкор деганда шунини тушуниш керакки, у гўё ҳамшира ва тарбиячлар каби эрининг баъзи гапларини кўтармоқлари, чидам ва сабр билан ҳақ ёки ноҳақлигини исботлашга, ўзгалар олдида унинг айбу нуқсонини яширишга уринмоқлари лозим.

Яна деди:

— Ёмон хотин аввало ўғрига, сўнг эса душманга ва ҳокимга ўхшайди. Унинг ўғрига ўхшагани шунинг учунки, у эр молига хиёнат қилади, алдаб, номуносиб ишларга ишлатади, эрининг илтифот билан қилган яхшиликларини назарга олмайди ва менсимай қарайди, фақат ўзи учун наф келтирадиган нарсага иттилади. Унинг душманга ўхшаши шу жиҳатданки, у душман каби эрига доимо қовоқ солади, чиройини очмайди, эрни менсимайди, доимо ундан гина қилади, ҳар ишдан айб топиб, хафа қилади. Унинг ҳокимга ўхшаши шу вазданки, эрни доимо ўз фармонига амал қилган ҳолда кўришни истайди, уни бўйсундиришга ҳаракат қилади, уни ҳақоратлашни яхши кўради, арзимас нарса учун унга ғазабинини сочади, эрининг хафа ёки хушнудлигига парво қилмайди.

Яна айтди:

— Яхши хотинларнинг эрни иззат ва икром қилиши шундайки, улар ўз эрларининг оиладаги кирим-чиқимига рози бўладилар, ҳаё ва ифғат пардасини йиртмайдилар, етишмовчилик ва ғамлик кунларда эрига итоб қилмайдилар, кеча ва кундуз эр билан доимо муроса ва мадорада маслаҳат билан кун ўтказадилар!

ОЗАРБОД НАСИХАТЛАРИ

Озарбод қадимий форс ҳақимларидан бўлиб, у ўз ўғлига қуйидагича насиҳат қилади:

— Эй ўғлим, сен доим мезбон бўлай, одамларни меҳ-

мон қилишга ҳаминша қодир бўлай десанг, меҳмондорчиликда ўртача йўл тут, бирданига бор-шудингни сарфлаб юборма, бировга муҳтож бўлмай десанг қашоат йўлида барқарор тур! Олдимда турган мақсадга етай десанг, доимо интилишда бўл! Дунёда омон бўлай десанг гувоҳ ишлардан узоқ юр, дўстларим кўпайсин десанг тавозеъ ва камтарликни шиор қил! Агар сен дўстларинг билан мустаҳкам алоқада бўлсанг, уларнинг иззат-икромини жойига қўйсанг, улар сенинг мадаккоринг бўлади. Ёт кишиларга ҳожатини тушмайди. Қўлқоп ва бошкесар кишиларга қарз берма, улардан ҳеч қачон қайтариб ололмайсан! Ҳасадчини ўз молу давлатингдан огоҳ қилма, ўз давлатига фахр ва ғурур қилувчи кишилар билан алоқада бўлма! Қайси ишда бўлмасин, ҳийла ва макрини ишга солма, хушомадгўйликдан узоқ бўл! Йўқолган нарсага ғам чекма. Молу давлат бир қушқип, ҳар дам ҳар маконга қўнади.

Эй ўғил, шундай кишилар билан дўст тутингинки, улар ҳеч қачон сенга хиёнат қилмасинлар. Бундан ташқари, оғирлик кунларида сени танҳо қолдирмасинлар. Молинга мағрур, камбағаллигингга ғамгин бўлма! Доно киши шундай кишики, бойликка маст бўлмайди, кулфатда хор бўлмайди.

Рум элчисининг Кисродан ҳикматли насиҳатлар айтишни илтимос қилгани ва Кисронинг жавоби. Кисро айтди:

— Киши доимо яхшилик қилишга ҳарис бўлсин, аниқса ўзига яхшилик қилган кишига яхшилик қилишга уринсин, душмандан доимо эҳтиёт бўлсин, пул ва молга ишонмасин ва суйнамасин, ғамдан боши эгилмасин, одамлар айбони юзига солиб, таъна тошини отмасин.

БАҲМАН ИБН ИСФАНДИЁР СЎЗИ:

— Оқил киши ўз умрини озгина мол билан хуррам ва шодонликда ўтказди. Нодон киши ҳисобсиз молу давлат билан доимо ғам-алам тортиб, саргардонлик билан кун кечиради. Барча нарсанинг кўнгилдагидек тугаши ақлга боғлиқдир. Шунинг учун оқил киши барчадан улуғ ва муҳтарамдир. Ақллиликнинг нишонаси шуки, оқил киши ўз нафси устидан ҳукмрон бўлади, сабр ва чидамга эга бўлади, ҳою-ҳавасни узоқлаштириб, ақл доирасидан четга чиқмайди. Ақл нафсининг зиндонидир, ҳою-ҳавас нафс оромгоҳи ҳисобланади. Ҳою-ҳавас турли хил иштиёқ ва орзуларни нафс олдига тухфа қилиб олиб келади. Аммо бу беҳуда ҳавасларни ақл манъ қилади. Демак, кишининг нафси ҳою-ҳавасга мойилдир. Аммо ақлдан узоқ.

Шунинг учун оқпл нафс кўйшга кирмай, ақл садосига қулоқ солади. Ишнинг оқибатини ўйлайди. Киши бахтсаодатга нафс орқали эмас, балки ақл орқали эришади.

Баҳман бир кун ўтиришда ўз рафиқларига деди:

— Қани, сизлар ҳам бирорта ҳикматли гап айтинг. Токи эдалик бўлиб қолсин!

Ўтирганлардан бири деди:

— Киши бировга катта неъмат инъом қилсаю, у бу неъматни кичик деб ҳисобласа, неъматни олган киши эса неъмат кичик бўлса ҳам уни катта деб билса, бу пкки хил киши таҳсинга лойиқ кишидир!

Яна бири деди:

— Давлатига мағрур бўлмаган ва камбағаллигига дилгир бўлмаган эркак ҳақиқий эркакдир!

Бошқаси айтди:

— Бироқ сўрамай туриб нарса берган, ўзгалар обрўйини тўкилишдан асраган, кишининг хижолатликдан чиқарган киши мақтовга лойиқ кишидир.

Баҳман уларга деди:

— Ҳар бирингиз рост гапни айтдингиз. Булардан ташқари, яна қудрати етишига қарамай ўч олишдан ўзини тийган, қўполлик қилишдан сақлаш ва гуноҳкорларни кечириш ва уларга яхшилик қилишга қодир бўлган киши ҳақиқий иззат ва икромга лойиқ кишидир!

АФЛОТУН (ПЛАТОН)НИНГ ЎЗ ШОГИРДИ АРАСТАТОЛИС (АРИСТОТЕЛЬ)ГА ҚИЛГАП НАСИҲАТЛАРИДАН:

— Эй шогирд, доимо илм талабида бўл, бир кунга етадиган овқатинг бўлса, шунга қаноат қил, икки кунлик жамғаришнинг пайдан бўлма, бировнинг илми озми-кўпми деб, қасдан синашга ҳаракат қилма. Ҳар кун ўзингдан: «Тўғри иш қилдимми ё хато қилдимми? Бугун нима яхшилик қилдим, нима фойда топдим?» — деб сўра! Ҳеч кимга озор берма, чунки кимсага берилган озор албатта эгасига қайтувчидир. Бировнинг ҳожатини ўзинг билиб, раво қил! Ғазабланишни одат қилма, киши ғазабланган сари ғазаб ундаи ғолиб келиб, доимо ғазабланишга мажбур қилади.

АФЛОТУН ҲАКИМ ҲИКМАТЛАРИ

У айтади:

— Эй одамлар, сўзимни эшитинг, орангизда душманлик ёки адоват пайдо бўлса, уни тинч йўл билан ҳал қи-

линг! Кундалик ҳаётингизда зарур бўлмаган нарса учун орзу ва талаб йўлида бўлманг! Билингики, равнақ калити харом ва ҳалолни фарқлай билишда, яъни парҳезгарликдадир. Кишининг ҳақиқий фазилати разил иллатлардан сақланишда билинади. Демак, бир-бирингизга озор беришдан сақланинг, тилло ва нуқра топишда бир-бирингиздан ўзишга интилманг! Мен қачонки қўлимда олтин-кумуш бўлмаса, ўзимни енгил сезаман.

Яна унинг сўзлари:

— Киши тўқлик айёмида ўз дўстларидан юз ўгирса, уларнинг ҳолидан хабар олмаса, куни келиб бечоралик ҳолига тушса, дўстлари ундан ҳам юз ўгирадилар, ёрдам қўлини чўзмайдилар! Ҳар ким одамларни яхшилик қилишга ундаса, аммо ўзи ҳеч қачон бундай ишни қилмаса, гўё у одамларга машъал тутиб, ўзи йўлни кўрмаган одамга ўхшайди! Киши ўлишини билсада, дунё ғамидан ўйга толса, қизиқ ишдир. Ахир ўлимдан ҳам оғирроқ ғам борми?

Ундан сўрадилар:

— Ёқимсиз феълдан омон киши ким?

Жавоб берди:

— Шундай кишики, у ақлни ўзига амир, парҳезгарликни вазир, сабрни раҳбар қилган бўлса!

Ундан сўрадилар:

— Оқил киши хафа бўладими?

Жавоб берди:

— Ҳа, қачонки, уни водон билан улфат бўлишга мажбур қилишган бўлса!

Яна унинг сўзлари:

— Қаердаки ақл камон сувратида ҳозир бўлса, у ерда нафс заиф ва бемор ҳолатида бўлади!

ДАНУЖОНУС КАЛБИЙ ВА УНИНГ ҲИКМАТЛАРИ

У машҳур фозил олимлардандир. Айтишларича, у жуда бетакаллуф одам бўлиб, қаерда нон топса — йўлдами, уйдами, жамоат орасидами, подшо олдидами — еяверар экан. Бировнинг обрўйи, салтанати ёки даҳшати унинг заррачи эътиборини тортмас экан. Унинг оддийлиги учун халқ севар экан. У озгина емишга қаноат қилар, муайян турар жойи йўқ бўлиб, тўғри келган ерда тунаб кетаверар экан.

Бир куни ундан:

— Нима учун сени «Қалбий» (ит) дейдилар? — деб сўрадилар.

У шундай жавоб берди:

— Шунинг учунки, доно ва билимдон одамларни кўрсам итдек думимни ликиллашиб, хушомадгўйлик қиламан! Нопок ва ёмон одамларни кўрсам, ўтқир тишим билан узиб оламан!

Бир куни у:

— Мен подшодан бойроқман. Чунки мен муҳтож эмасман. Озгина нарса менга кифоя қилади. Подшо эса муҳтождир. Кўп нарса ҳам унга озлик қилади! — деди.

Бир куни у Искандарнинг олдига кирди. Қараса, бир шоир зўр бериб Искандар ҳақидаги қасидани ўқиётган экан. У шоша-пиша ёнидан қотган нон чиқара бошлади. Одамлар:

— Уни нима қилмоқчисан? — деб сўрашди.

У эса:

— Ёлғон сўзни айтгандан кўра қотган нонимни есам фойдалироқ! — деб жавоб берди.

Бир куни унга дедилар:

— Биласанми, фалончи доимо шону шавкат кетидан қувади!

У:

— Демак, ўзига душман кўнайтиришни хоҳлайди, — деди.

Бир киши ундан:

— Мен ўз душманимни қандай хафа қилсам бўлади? — деб сўради.

— Фазилатингни ошириш билан! — деб жавоб берди.

Яна унинг сўзи:

— Одамлар дунёда ейиш учун яшашади. Мен эса яшаш учун ейман!

ҲИНД ҲАКИМЛАРИНИНГ СЎЗЛАРИДАН:

— Уч киши доимо гаму андуҳга гирифтордир. Биринчиси, учқур оти бору аммо уни минолмаган ва минишга қўрққан киши. Иккинчиси, дастурхонида хилма-хил лазиз таом бор-у, аммо уни ейишнинг улдасидан чиқмаган иштаҳасиз киши. Учинчиси, соҳибжамол хотини бўлиб, ўзи хувук ва касал бўлган эр!

Уч киши ўз неъматидан бебаҳрадир. Биринчиси, ўзи темирчи бўлатуриб, тоза ва фахрли устивошда ишлаган киши. Иккинчи, уйда соҳибжамол хотини бўлиб, ўзи

доимо савдогарчилик билан ўзга юртларни кезиб юрган киши. Учинчи, қалбида донолик гавҳари бўла туриб, доимо нодон ва фосиқлар билан ҳамсухбат бўладиган киши!

Уч киши оғир азоб тортишга сазовордир. Биринчиси, бегуноҳ кишига ноҳақ ситам қилган киши. Иккинчиси, таклиф этилмаса ҳам ўтиришда тўрға чиқишга интилган киши. Учинчиси, биров эшитишни истамаса ҳам, зўрлаб гапирган киши!

Уч киши аҳмоқ деган номга сазовордир. Биринчиси, дорининг хусусияти ва таъсирини билмаган ҳолда китоб юзасидан даво қилувчи шифокор. Иккинчиси, уйга синамайди даражада ўтин-чўп йиғиб, бола чақаларига ҳам жойни тор қилиб қўйган дурадгор! Учинчиси, ўзи билмаган ҳолда бирор нарса ҳақида ҳукм чиқарган одам!

Уч тоифа киши борки, бирор нарсани орзу қилади, аммо бунга етиша олмайдди. Биринчиси, гуноҳ қилиб қўйиб, азобдан қутулмоқчи бўлган киши. Иккинчиси, ўзининг қора ҳасади билан ўзгаларни енгмоқчи бўлган киши. Учинчиси, ўз бойлиги билан дунёда ҳаловат топмоқчи бўлган бадавлат киши!

Уч киши борки, уларнинг бадани ёки жони доимо азобда бўлади. Биринчиси, ҳеч бир қуролсиз, менга етиб келмайди деб, душман сафига ўзини урган жангчи. У жангга ўлмаса ҳам бирорта душман қиличидан заҳм ейиши муқаррардир. Иккинчиси, ёш ва соҳибжамол хотинга уйланган қари киши. Ёш хотин уни заҳарлаб ўлдирмаган ҳолда ҳам ёш ва чиройли йигитларга тамаъ кўзи билан қарайди. Учинчиси, бола-чақаси бўлмаган пулдор киши. Уни гарчи ўғрилар ўлдириб кетмасада, унинг ўзи бойлигини кимга қолдириш ҳақида қайғуриб, азобда ўтади.

Тўрт киши истеҳзо ва масхараланишга сазовордир. Биринчиси, жанг майдонига ботирлар қаторида туриб, кўпгина душманни қиличдан ўтказдим деб, лоф урса-да, бирор жойда на тилиниш ва на заҳм бўлмаган киши. Иккинчиси, илму ҳикмат йўлида ўзининг беҳад риёзат чекаётганини мақтаган, аммо семиз ва юзлари қипқизил бўлган киши. Учинчиси, иффат, ҳаё ва бакоратдан лоф уриб, турли эркаклар билан гаплашишни, ҳушчақчақликни ёқтирадиган аёл. Тўртинчиси, ўзининг илмлилиги ва донолиги ҳақида мақтаниб, бирор киши ўзи билмаган нарса ҳақида савол берса, саволдан қўрқиб, даҳшатга тушган киши!

Тўрт нарса борки, киши бу нарсаларга ета олса, ҳар-

гиз уларни қўлдав чиқармасликка ҳаракат қилмоғи керак. Биринчиси, ўз эгасининг измида юрадиган чопқир ва чарчамас от. Иккинчиси, эр иззатини жойига қўя оладиган чиройли ва мулойим хотин. Учинчиси, хожасини алдамайдиган ростгўй ходим. Тўртинчиси, зироатга ярайдиган мутеъ ҳайвон!

Ҳикмат. Ит ва эшак ҳайвон бўлишига қарамай касал бўлиб қолишса, то тузалгунларича ҳеч нарса емайдилар, овқатга эътибор ҳам қилмайдилар. Аммо шундай одамлар борки, касал бўлиб қолишгач, ҳозиқ табиб зарар келтирувчи овқатдан ўзни тийишни тавсия қилса-да, ба-рибир еяверадилар. Аввал ялиниб ейдилар, сўнг дўқ қилишга ҳам ўтадилар. Ҳеч нарса чиқмаса, хилватда ҳеч кимга кўрсатмай ейдилар.

МУҲАММАД ЖАБАЛРУДИЙ

ЖОМИЪ УТ-ТАМСИЛ

«ЖОМИЪ УТ-ТАМСИЛ» КИТОБИ

Оқо Муҳаммад Жабалрудий форс донишмандларидан бўлиб, ўзининг «Жомиъ ут-тамсил» китобини одоб-ахлоқ масаласига бағишлайди. Бу китоб Эронда бир неча бор нашр қилинган, халқ орасида кенг тарқалган.

Муаллиф ўз олдига форс халқ мақолларини жамлашни мақсад қилиб қўяди. Сўнг ўша мақолларга мос бўлган ибратомуз ҳикоятларни мисол тариқасида келтиради.

Қуйида ана шу китобдан олинган баъзи бир мақол ва ҳикоятлар билан танишасиз.

Маълуминг бўлсинким, ёмон кишилар билан улфат бўлмоқ умр карвонини селга бермоқдир. «Ёмонга яқин юрсанг қораси юқар» деб бежиз айтмаганлар. Ёмон билан улфат бўлишдан кўнгилда губор, яхшилар билан ҳамсухбат бўлишдан бемиқдор манфаат тузилади. Шундай пайтлар ҳам бўладики, яхши кишилар ёмон кишиларга қўшилиб, разиллик ва нопоклик йўлига кириб кетадилар. Баъзи ёмон кишилар яхши кишилар суҳбатига тушиб қолиб, поклик йўлини ихтиёр қиладилар.

НАЗМ:

Илон танга урар фақат нишини,
Ёмоннинг зарари жонга етади!

Суҳбатдошнинг таъсири ўз суҳбатдошига катта таъсир кўрсатади. Шунинг учун ҳам донолар «олма олмадан ранг олади» деб бекорга айтмаганлар.

НАЗМ:

Яхшиларнинг суҳбати шодон қилур,
Кўр, қизил гул боғ ичин хандон қилур.

Донолардан бири айтади:

— Ёмон кишилар билан улфат бўлишдан қочгин!
Одамнинг табиати ўғридир. У яхшилар билан суҳбатдош бўлганда яхшилар хислатидан баҳраманд бўлгани каби, ёмонлар билан улфат бўлганда улардан ҳам озгина бўлсада ёмон хислат ўғирлаб олади!

Улуғ кишилардан яна бири шундай дейди:

— Яхши дўст атирфурушга ўхшайди: у ўз атридан сизга бермасада, сиз унинг атирлари ҳидидан баҳраманд бўлаверасиз! Ёмон улфат эса темирчига ўхшайди. Унинг ўти сизни куйдирмасада, бироқ, тутуни сизга таъсир қилади. Шунинг учун ҳам ёмон улфатдан қочинг! Уларнинг суҳбати илон захаридан зиёнлироқдир. Бу ҳолатни Ҳаким Фирдавсий қуйидагича назмга келтирган.

НАЗМ:

Анбар сотувчининг олдидам ўтсанг,

Либосинг анбарнинг ҳидин олади.
Темирчи ёнидан ўтганинг замон,
Ўра дуди сенга юқиб қолади!

Хулоса шуки, нодон ва жоҳил, мопок ва ноасил қаллоб.
ва фосиқ кишилар суҳбатидан мутлақо қоч! Улардан
узоқлашиш йўлини қидир! Ўз тоза табиатингни нопок
кишиларнинг ёмон хислатларига булғама!

Киши ҳар ишга чин дилбаста бўлгай,

Тикан ҳам қўлида гулдаста бўлгай.

Ақл ва фаросат шундай гавҳарки, унинг мадади билан
кишиларнинг сўзи ва феълу ҳаракатига қараб, уларнинг
ақл доирасини, касбини, яхши хислатини ёки қабиҳ ил-
латини сезиб олиш мумкин.

Кишиларнинг оқил ёки жоҳиллиги уларнинг сўзидан
ва тутган ишидан маълум бўлади. Шунинг учун ҳам до-
нолар «Қозоғда бори чўмичга чиқар» деб бежиз айтиш-
маган!

НАЗМ:

Хар кимсанинг бўлса ёмон одати,

Ўзи билмас такрорланар бу одат.

Чаён тошга урар ўткир нишини,

Ваҳоланки, етказолмас ҳеч заҳмат.

Келтиришларича, Бағдод шаҳрида бир араб яшарди.
У доимо далаларда овчилик билан машғул бўлиб, ҳар то-
монни кезиб юрарди. Бир куни ўша шаҳар амалдорларидан
бири овга чиқди. Ов асносида чарчаб, йўл четига ўтирди ва
овқатланишга киришди. Ногаҳон овчи араб ҳам бу ерга
келиб қолди ва дастурхонга таклиф этилди. Араб дастур-
хон четига ўтириб овқат ейишга киришди. Зум ўтмай у
дастурхонда кабоб қилиб қўйилган икки какликни кўриб,
ўз-ўзидан кула бошлади. Атрофда ўтирганлар ундан:

— Эй беадаб, улур кишилар дастурхонида ўтириб, ов-
қат ейилаётган бир пайтда бу бевақт ва бемаврид кулги-
нинг сабаби нима? Хаёлингга қандай беъмани фикр келиб
қолди? — деб сўрадилар.

Араб уларга қараб:

— Бу кулгим остида ажойиб сир бор? — деди.

Дастурхон соҳиби бўлмиш амалдорнинг жаҳли чиқди
ва унга пўписа қилиб:

— Қанақа сир?! Гапир тезда! — деб буюрди.

Ўзининг ёмон хислатини яхши фазилати деб юривчи
араб гап бошлаб деди:

— Эй хожа, мен бугун эрталаб чангалзорда ов қилиб
юрган эдим. Тасодифан ёнида ҳеч кими йўқ бир савдогар-

га дуч келиб қолдим. Унинг ёпида олтини бор эди. Олтинини тортиб олдим. Ҳазини аса маҳкам боғлаб қўйдим. Ёнидаги турли молу мато ортқан отни ҳам ихтиёримга олдим. Сўнг уни ўлдиришга шайланган эдим, у доду фарёд қилиб:

— Мени ўлдирма, молимнинг ҳаммасини ол! Барини сенга бердим! Шаҳарда бола-чақаларим бор! Уйим фалон маҳаллада! Утинман, мени қўйиб юбор, бола-чақаларимни олдига бора! — деб ялина бошлади.

Мен унинг оху фарёдига қулоқ солмадим ва дедим:

— Беҳуда гапларни айтиб, ўзингни уринтирма, барибир фойдаси йўқ! Устодлар: «Кесилган бош гапирмайди» деганлар. Агар сенинг сўзингга учиб, тирик қўйиб юборсам, бу сир бир куни барибир фаш бўлади.

Мисра:

Нечун оқил қўлин урғай пушаймон келтирур ишга!

Шу пайт иккита каклик учиб келиб ёнимиздаги тош устига қўнди. Нажот йўқ эканини сезган савдогар какликларга қараб:

— Эй какликлар, мана бу аблаҳ одам мени беғуноҳ ўлдирмоқда! Сизлар менинг ҳолимга гувоҳ бўлинглар! — деб қичқирди.

Мен унга қараб:

— Эй аҳмоқ, паррандалар гувоҳ бўлганини ҳеч қачон кўрганмисан? — дедим-да, унинг бошини танидан жудо қилдим ва мол-мулкни олиб кетдим. Бу ерга келиб қарасам, ўша икки каклик — кабоб бўлиб, дастурхон устида турибди. Ёдимга аблаҳ савдогарнинг сўзлари келиб, кулгим қистаб кетди. Кулгимнинг сабаби шу важдан эди, — деб жавоб берди.

Ўзининг ёмон хислатини фазилати деб ўйлаб юривчи бу киши дастурхон соҳиби бўлмиш амалдорни ҳам ўзидек тасаввур қилар эди.

Шунда амир:

— Эй бадбахт, бу какликлар ҳақиқатан ҳам сенинг қотил эканлигингга гувоҳлик беришди. Чунки, уларни кўрмаганингда бу сир ёпиқ қолиб кетар эди. Ўзинг ўз тилинг билан қотиллигингга иқрор бўлдинг! Сен беғуноҳ савдогарни ноҳақ ўлдиргансан! Сенинг дилингда заррача раҳм-шафқат ва одамгарчилик йўқ! Буни тилинг ҳам айтиб турибди! Ноҳақ тўкилган қон сеи ўз оёқларинг воситасида жаллод олдига олиб келиб турибди!

Барчани ўзидек тасаввур қилиб, ёмон хислатини ўз

фазилати деб билувчи араб вазият ўзгача эканини кўргач,
тиз чўкиб, фарёд чека бошлади:

— Эй хожа, мен ҳеч кимни ўлдирганим йўқ! Мен ҳазил қилдим! Лоф гапларни айтиб, сизларни кулдирмоқчи эдим!

Амалдор унга:

— Эй аҳмоқ, ҳозир ўзинг тилинг билан иқроп қилиб турган эдинг! Энди нега сўзингдан тонасан?

Мисра:

Инсонга не келса тилдан келади!

— Сен ўз ёмон феълингни ўзинг ошкор қилдинг ва жазо ботқоғига ботдинг!

НАЗМ:

Жафо қиличини кўтарса киши,

Аниқдир ўзи ҳам ундан ўлиши!

Шунинг учун қилмиш-қидирмиш, нима эксанг шуни ўрасан деб бекорга айтишмаган!

Шундан сўнг арабни қийноққа солдилар.

НАЗМ:

Бугун мен маънолар дурина сочдим,

Ҳикматлар уйга сенга йўл очдим!

БИЛГИНҚИ, ҳар бир кишининг ақлу идроки ва заковати унинг сўзидан ва қилган ишидан маълум бўлади. Сезгирлик ва сўз воситаси билан одамнинг қайси тоифага мансуб эканлигини, қандай хислат ва фазилат соҳиби эканлигини англаб олиш мумкин. Бу ҳолни тасаввур этиш учун қуйидаги муносиб ҳикоятни келтириб ўтамыз.

Келтиришларича, Жамшид яшаган қадимий айёмда тўрт киши ўзаро ҳамдам ва рафиқ бўлиб, сафар йўлини ихтиёр қилдилар. Уларнинг бирида қимматбаҳо гавҳар бўлиб, уни Жамшидга туҳфа сифатида олиб кетмоқда эди. Улар тунаш учун қайси манзилга тушмасинлар, гавҳар соҳиби бир чеккага чиқиб, тугунларини очар ва гавҳар жойида турган ёки турмаганини текширар эди. Буни сезиб қолган улфатлардан бири гавҳарни қандай қилиб бўлса-да, ўғирлаш режасини тузарди ва муносиб фурсат кутарди.

Тунлардан бирида гавҳар соҳибини гафлат босдиким, айтадилар: «Уйқу ярим ўлимдир ёки уйқу ўлимнинг укасидир». Гавҳар пайдан бўлган улфат фурсатни ганимат билди ва ухлаб ётган гавҳар соҳибининг боши остидан гавҳарни тортиб олди.

Гавҳар соҳиби эрталаб уйғонди ва гавҳарнинг йўқолганини сезд. Изтироб ва саросимада ҳар томонни қидир-

ди, ammo тополмади. Хаёл дарёсига ғарқ бўлиб, ҳасрат ўтида ёнди. Ранги ўчиб, ақли учди. Совуқ оҳ тортиб ўзига деди: «Чидашдан ўзга иложим йўқ! Ҳозир бу сирни ошкор қилиб бўлмайди! — Улар уч киши, мен эса ёлғизман. Мени ҳалокатга маҳкум этишлари ҳам ҳеч гап эмас. Уларга тухмат қилсам, бошимни кесадилар. Кесилган бош гапирмайди. Ужуглар бекорга: «Бошим жойида бўлсин десанг сирни ичингда сақла!» деб бежиз айтишмаган!»

У шундай хаёл билан сабр отига минди ва хомушлик йўлини тутди.

НАЗМ:

Душманин енгувчи кучинг бўлмаса,
Фурсати келгунча сабр қил донм!

Ниҳоят сайёҳлар қўзлаган манзилга етиб келдилар. Гавҳар соҳиби фурсатни топиб, Жамшид вазирга воқеани етказди. Бу ишдан хабар топган Жамшид тўрт мусофирни саройга чақиртирди ва воқеани ўз қулоғи билан эшитгач, гавҳарни талаб қилди. Ammo, ҳеч ким иқрор бўлмади. Жамшид қийноқ ва азобсиз гавҳарни қўлга киритиш йўлини ўйлаб хаёлга чўмди.

Жамшиднинг ниҳоятда оқила ва зийрак бир қизи бўлиб, отасининг ғамгин ҳолатини кўриб, аҳвол сўради. Жамшид воқеадан уни огоҳ қилди. Қиз гул-гул очилиб кулди ва деди:

— Эй отажон, бу ғамни дилингдан қув! Буни билиш йўли жуда осон! Буюр токи ўша тўрт кишини менинг олдимга олиб келсинлар! Мен ҳеч қандай қийноқ, азобсиз улардан гавҳарни қайтариб оламан!

Тўрт мусофирни қизнинг олдига юбордилар. Қиз уларни буюк аҳтиром ва ҳурмат билан кутиб олди. Бир неча кун меҳмон қилди, зиёфатлар берди, ниъомлар билан хушнуд этди ва бундан буён ҳар кеча келиб, ўз саргузаштларини айтиб беришни илтимос қилди. Тўрт мусофир йиғит ҳар кеча қиз уйига келиб мусофирликда кечирган онлари ҳақида ҳикоялар айтиб беришарди.

Тунларнинг бирида қиз йиғитларга деди:

— Менинг бошимга бир мушкул иш тушиб хайронликда қолганман. Сизлар жаҳон кезган ва кўпни кўриб, пессик-совуқни тотган киши-сизлар. Сафар хомини пиширадди, жоҳилни комил кишига айлантиради, мен сизнинг ҳар бирингизга савол бераман. Сизлар ўз фаҳм-идрокин-гизга яраша жавоб берсангизлар!

Ийгишлар:

— Эй, малика, сиз нимаки сўрасангиз бизнинг ақлимиз жавоб беришга қодир бўлса, албатта, жавобини айта-миз! — дейишди.

Қиз деди:

— Тарихларда зикр қилинишича, қадим замонда бир подшо бўлиб, унинг яккаю-ягона бир қизи бўлган экан. У қизини жуда яхши кўрар, ёнидан бир лаҳза узоқлаш-тирмас экан. Кунлардан бирида боққа чиқиб, дарахт те-насида очилиб турган бир гулни кўриб қолди. Буни ку-затиб турган боғбон ўғли дарҳол дарахтга чиқиб, гулни олиб тушди ва қизга совға қилди. Гулни кўрган қиз қат-тиқ севинди ва уни отасига совға қилишга аҳд қилди. Сўнг боғбон ўғлига қараб:

Эй боғбон ўғли, мендан нима тилайсан, гапир, токи тилагингни адо қилайин! — деди.

Уша мамлакатда бир одат бўлиб, ҳар ким биринчи бор очилган янги гулни ёки ёзда энг аввал пишган бирор мевани бирорта кимсага ҳадя қилса, эвазига бирор нарса сўраса, рад қилмас эди. Боғбон ўғли ёш бўлгани ва но-донлиги учун қизга қараб:

— Сени эрга беришган кун келинлик либоси билан менинг олдимга келасан ва менга салом берасан. Зебу-зийнат билан ясанган қоматингни томоша қилмоқчиман! — деди.

Қиз боғбон ўғлининг гашига рози бўлди.

Орадан йиллар ўтиб, қизни вазир ўғлига тўй қилиб бердилар. Никоҳ кечаси қиз вазир ўғлига деди:

— Мен фалон вақтда боғбон ўғли билан шартлашган эдим. Шартга мувофиқ унинг олдига бориб, салом бери-шим керак! Гарчи мен сенинг хотининг бўлсам-да, мен ўз аҳдимни бажармагунимча сенга бўйсунмайман. Оқпл-ларнинг назарида аҳдга вафо қилмаслик разил хислат-дир!

Вазир ўғли қизга рухсат берди ва у танҳо боғбон ўғ-ли томон равона бўлди. Боғ ичида ногаҳон бир шерга дуч келиб қолди. Шер унга ҳамла қилмоқчи бўлиб тур-ганда, қиз тиз чўкиб, унга ялинди ва деди:

— Эй шер, мен шу боғда бир кишига ваъда берган эдим. Ваъдамнинг устидан чиқишим керак. Мен ўша ки-ши билан учрашиб, ваъдамни адо қилгач, албатта, ол-динга келаман. Ушанда нима қилсанг, ихтиёр сенда! Се-нинг луқманга айланишга розиман!

Шер унинг гапларини тушунгандек унга тегмади. Йўлни бўшатиб, четга равона бўлди.

Бироз юргач, қизнинг рўбарўсидан ўғри чиқиб қолди. Зебу-зийпатлар билан ўралган дилрабо қизни кўриб, ўзича: «Шунча йил ўғрилиқ қилдим. Аммо бундай ажойиб ўлжага дуч келмаган эдим. Ҳозир шу қизни талаб, зебу-зийпатларини олсам, бошқа ўғрилиқ қилмасам ҳам, умрим охиригача тўқ яшайман!» деб хаёлидан ўтқазди ва қизга ташланмоқчи бўлди.

Қиз унга қараб:

— Эй киши, бирпас сабр қил, сўзларимни тингла! Мен шу боғда бир кишига ваъда берган эдим. Ваъданинг устидан чиқмаслик ёмон хислатдир. Ижозат қил, борайин, ваъдамга вафо қилайин. Қайтишда, албатта, сенинг олдингга келаман! Ушанда бутун зебу-зийпатларимни олсанг ҳам майлига! Мардлик жувонмардлар хислатидир. Мардлик билан номардлик ораси бир қадам! — деди.

Ўғри қизнинг жасоратига қўйил қолиб, ўзича мана бу шеърни замзама қилди:

Аҳду — вафо шунча бўлса хотинда,
Қаңдай мардсан сенда вафо бўлмасан!

Ўғри қизга деди:

— Хотинларни камситиб: «Ит вафо — хотин жафо» дейишарди. Мен тамоман бунинг аксини кўриб турибман. Шундай мурувватли аёлга бемурувватлик қилиш номардликдир. Бор, ваъданга вафо қил!

Қиз йўлга равона бўлди ва кўп ўтмай боғбон ўғлининг уйига етди. Боғбон ўғли уйқуда ётарди. Қиз уни уйғотди. Боғбон ўғли кўзини очиб, ниҳоятда соҳибжамол ва ясанган қизни кўриб, ҳайрон бўлиб қолди. Қиз унга:

— Эсингдами, фалон вақтда сен билан шарт боғлашган эдик! — деди.

Боғбон ўғли ўрнидан турди ва ўзини қизнинг оёғи остига ташлади. Ешликдаги подонлиги учун узр сўради ва кетишга рухсат берди.

Қиз орқага қайтиб, ўғри турган жойга келганда ўғри ухлаб ётарди. Қиз уни уйғотиб деди:

— Эй киши ваъданинг устидан чиқдим. Боғбон ўғли билан учрашдим. У мардлик юзасидан менга тегмади ва кетишга рухсат берди. Энди сенинг олдингга келдим. Истасанг бутун зебу-зийпатларимни ўзингга ол!

Ўғри қизга қараб кулди ва деди:

— Хотинлар ақли ноқис бўлади деганлари ҳақиқатан ҳам рост экан. Кўрибсанки, мен уйқуда ётибман. Нега индамай ўтиб кетавермадинг! Нега ўзингни ҳалокатга дучор қилдинг?!

Қиз деди:

— Эй жувонмард, сен менга яхшилик қилдинг! Ваъдамга вафо қилишимга рухсат этдинг! Бир кишига ваъда бериб, вафо қилдим. Сенга ҳам ваъда берган эдим, уни қандай қилиб бузишим мумкин?!

Уғри деди:

— Эй олжаноб хотин, мен сени синаш учун қўйиб юборган эдим. Ўзимни уйқуга солиб кутиб ётган эдим. Ваъдага вафо қилиб келдинг. Хотин кишида вафо бўлишига ваъда бериб, вафо қилдим. Хотинга хпёнат қилмоқ пасткашлиқдир. Бор, кетавер, менга ҳеч нарса керак эмас!

Қиз унга раҳмат айтиб йўлга тушди ва шернинг олдига келиб деди:

— Эй шер, ваъдага мувофиқ олдингга келдим. Ваъдага вафо қилмаслик номардликдир. Истасанг е, бўлмаса рухсат бер!

— Эй ожиза, сен ҳақиқатан ҳам мард экансан! Бор, кетавер, рухсат бердим! — деди.

Қиз соғ-саломат эри олдига қайтиб келди.

Жамшид қизи тўрт мусофир йигитга бу ҳикоятни баён қилгач, уларга деди:

— Эй йигитлар сизлар жаҳон кезиб кўп тажриба ортиргансиз. Ҳар бирингиз ўз ақлингизга яраша айтингчи, воқеадаги тўрт жонзотдан қайси бири муруватлироқ ва сабрлироқдир?!

Улардан бири деди:

— Менимча, ҳаммадан кўра боғбоннинг ўғли жувонмардроқдир. Чунки зебу зийнат билан ораста бўлган маҳбуба ўз оёғи билан келса ҳам, унга эътибор бермади.

Иккинчиси деди:

— Менимча, ўғрининг мурувати барчадан аълороқдир. Чунки унинг вазифаси ўғрилиқ бўлса ҳам, зебузийнатга ўралган ёлғиз аёлга тегмади!

Учинчиси эса:

— Менимча, шер муруватлироқдир, — деди — чунки, шер йиртқич табиати билан шундай нозик луқмадан кечди.

Тўртинчиси:

— Менинг фикримча, ҳаммадан эр муруватлидир.

Чунки тунда ўз хотинининг боғбон олдига боришига рухсат берди, — деди.

Жамшиднинг қизи уларга қараб:

— Ҳа, ҳаммангиз рост айтдингиз ва бу билан ўз дилингизда нимаики бўлса, ташқарига чиқардингиз. Чунки донолар: «Қозонда бори чўмичга чиқар» дейишган! — деди.

НАЗМ:

Чинни коса қачон садо қилади,
Ўз сифати мадҳин адо қилади!

Сўнг қиз отаси олдига кирди ва деди:

— Гавҳар топилди, у ўғрини таъриф ва тафсиф қилган кишидадир. У ўз таъриф-тавсифи билан дилида борини аён қилди. Шерни мақтаган киши эса, еб-ичиш бандасидир, у еб-ичиш борасида ҳалолни ҳам, ҳаромни ҳам фарқ қилмайди, донмо еб, ухлаш пайидадир. Эрни мақтаган киши эса, ҳамиятсиз ва гайратсиз, беобрў кишидир. У инсон деган шарафли номдан маҳрумдир!

Сўнг ўғрини мақтаган кишининг хонасига одам юбордилар. Унинг нарсалари орасидан йўқолган гавҳар топиб келтирилди. Шундай қилиб қийноқ ва жазосиз гавҳар кўлга киритилди.

НАЗМ:

Кўзага нимаики солинган бўлса,
Фақат ўша нарса ҳиди чиқади!

Эй фарзанд, билгинки, мунофиқ ва ҳасадгўй кишилар, таъсири яхши одамларни йўлдан чиқаради. Доно ва олимлар суҳбати эса кишига боқий умр бахш этади. Беҳуда сўзлар айтилаётган мажлисга тушиб қолсанг, бундай мажлисдан қоч!

Эй фарзанд, нафси амморанг кўйига кириб, керагидан ортқча мол-мулк топишга интилма, ўзингни эл олдига шарманда қилма!

Душман билмасин ва эшитмасин деб яшириб юрган сиринг бўлса, бу сирни ишониб, ҳар бир кимсага айтаверма. Одам ва олам бир хил турмайди. Дўст деб юганингни куни келиб душманга айланиши мумкин! Бундан ташқари, қўлингдан келмаган ишни қиламан деб бировга ваъда берма! Хайрли ишни амалга ошириш учун шопил!

Эй фарзанд, энг ёмон хислат дунёда дўстларга қилинадиган макр билан ҳийладир. Энг оқил киши шундай кишики, давлат ва мартабага эришган пайтда ҳам доимо камтарликни шиор қилади ва таъзим-тавозеъда бўлади, сабр-қапоатли, парҳезгар бўлади. Бадасл кишилар эса, бундай кишининг тамоман аксидир. Улар давлат ва мартабага эришди дегунларича, кеккая бошлайдилар ва мағрурлик кўчасига кириб ҳеч кимни меҳсимай қўядилар!

Эй фарзанд, ҳеч қачон бадгумон ва эгри фикрли бўлма! Бадгумонлик сени барча дўстларингдан узоқлаштиради ва ёлғизлатиб қўяди.

Эй фарзанд, агар дунёда доимо хотиржам яшай десанг, қуйида келтирган насиҳатни ҳеч қачон ёдингдан чиқарма!

Эй фарзанд, агар дунёда доимо тараққий қилай десанг, софдил бўл! Умрингни фақат мол учун сарфловчи бўлма! Ёмон кишилар билан улфатчилик қилма! Дунёда яхшилик қилиш лозимлиги ҳақида Луқмони ҳаким тўғрисидаги ҳикоятлардан ўрнак ол!

АЙТИШЛАРИЧА, Луқмони ҳакимнинг олдига бир гуруҳ кишилар меҳмон бўлиб келишди. Ундан ҳикमतга оид нарсаларни сўрашди. Шунда келганлардан бири:

— Эй ҳаким, сен фалон ерда чўпонлик қилган киши эмасмисан?! — деб сўради.

— Ҳа, ўша чўпонман, — жавоб берди Луқмон, — ҳозир кўриб турибсанки ҳакимман!

— Бу даражага қандай эришдинг?—сўради яна у. Луқмони ҳаким унга:

— Рост сўзлашдан, омонатга хиёнат қилмасликдан, ёлгон сўзламасликдан, беҳуда сўзларни гапирмасликдан, мусибат ва балоларга мардона чидашдан, ўзимни барчадан кам санашдан! — деб жавоб берди.

ЭЙ, АЗИЗ, киши учун китобдан азизроқ ва ёқимлироқ суҳбатдош йўқдир. Китоб фасоҳат, балоғатда, латофатда тенги йўқ, мувофиқлардан холи ҳамроҳдир. Ёлғизликда ва гамли айёмларда мунис улфатдир. Унда на нифоқ бор-у на гина. У шундай ҳамдамки, сўзларида ёлгон ва хато бўлмайди. Суҳбатидан эса кишига малоллик етмайди. У ўз дўстининг дилини огритмайди ва юрагини сиқмайди. У шундай рафиқдирки, киши орқасидан гийбат қилмайди. Унинг суҳбатидан сенга шундай фойзли фойдалар етадими, бундай фойдани одамлардан топа олмайсан. Аксинча, аксари одамлар суҳбатидан кишига зарар етади. Китобдек дўст ичида барча илму ҳилм мужассам-

дирки, у кишиларни ўтмишдан ва келажакдан огоҳ қилади. Шунинг учун ҳам: Китоб «ақл қалъасидир» деганлар. Китоб олимлар фикрининг паноҳгоҳи, доно кишилар бўстониининг чамани, оддий кишиларнинг томошагоҳидир. У кимсасиз кишиларга дил очувчи боғ, кўнглилшикасталарга раҳнамодир. У барча ерда барча билан ошно, дардли кишилар дилига даводир.

Эй фарзанд, қуйидаги мақоллар мардлик ва номардлик ҳақидадирки, шундай демишлар: номард ҳаминша лоф уриб гапирди. Мардлик билан номардлик ораси бир қадам, нокас ҳаким билан тарбия топмайди, ранж тортмай ганж топиб бўлмайди.

Эшит, энди бу мақолларга муносиб баъзи ҳикоятларни келтирамиз.

КЕЛТИРИШЛАРИЧА, Нўширавон замонида икки киши бўлиб, бу икки киши Нўширавон ташкил қилган ўтиришда ҳозир бўлдилар.

Улардан бири баланд овоз билан қуйидаги пазми ўқиди.

НАЗМ:

Яхшилигим қайтсин десанг сен,

Яхшилик қил, яхши ўй ўйла!

Иккинчиси эса қуйидаги байтни ўқиди.

БАЙТ:

Ёмонлигим қайтмасин десанг,

Ёмон бўлма, ёмон ўй қилма!

Бу байтларни эшитган Нўширавон хушҳол бўлди ва унга жуда ёқиб қолиб, биринчи байтни ўқиган кишига минг дирҳам беришни, иккинчисига эса беш юз дирҳам беришни буюрди.

Турганлардан бири Нўширавондан:

— Эй одил амир, уларнинг байтлари битта маънога эга эди, уларга нима учун ҳар хил тухфа бердинг? — деб сўради.

Нўширавон унга шундай жавоб берди:

— Сўзлашда тафовут каттадир. Биринчисининг сўзи бошдан-оёқ яхшилик ҳақида бўлди. Иккинчисилики эса фақат ёмонлик ҳақида эслатди.

Эй, фарзанд, «Яхшилик қил, Дажлага ташла» деган ҳикматли мақол бор. Бу мақолда жуда катта ҳикмат бор. Унинг хислатидан баҳраманд бўлишинг учун бу мақолнинг пайдо бўлиши ҳақидаги бир ҳикоятни келтирамиз.

Келтирадиларким, Абулаъло помли бир киши бўлиб,

у ўзининг ҳаёти ҳақида қўйидаги ҳикоятни таҳрир қилган экан:

— Мен ёшлик айёмимда ёмон кишиларга қўшилиб, дала ва чаңгалзорда йўлтўсарлик қилардим. Бир куни одамларимиз: «Шаҳардан бир карвон чиқиб келмоқда. Карвоннинг олдида бир йигит ўз канизаги билан келмоқда. Йигитнинг жавоҳирлари жуда кўп бўлиб, ўзи ниҳоятда ботир, бир ўзи юз кишига баробар келади» деб хабар беришди.

Мен бу хабарни эшитиб, эллик нафар қароқчи билан карвон томон равона бўлдим. Тун эди. Пистирмада пойлаб ётдик. Зикр қилинган карвондаги йигит ўз кажавасида карвондан анча олдинлаб кетган экан. Пистирмадан отилиб чиқиб, йигитни ўз канизаги билан асир олдик. Уларнинг қўл-оёғини боғлаб, етиб келган карвонга ҳужум қилиб, уларни ўлдирдик ва мол-мулкни талаб олдик.

Манзилга етиб келиб, ўтирган эдимки, қўли боғланган йигит олдимга келиб, менга салом берди ва деди:

— Эй, шердия одам, маълумнинг бўлсинки, мардлик билан помардлик ораси бир қадамдир. Мард эса мард кишилардан туғилади. Биздек гариб ва бенаво кишиларга мардлик кўрсагинининги сўрайман. Кимки бировга яхшилик қилса, ўзига яхшилик қилипти, деган мақол бор. Мен сенинг олдингга паноҳ тилаб келдим, мурувват қил!

Унинг гаплари менга гаъсир қилди ва дарҳол қўлини ечдим:

— Эй, йигит, нима тилагинг бор, гапир!

Йигит деди:

— Мен савдогар кишиман. Менинг барча молим сенинг қўлингда. Мени қўйиб юбор, манзилга етулик мол бер! «Ўғри бўл, инсофли бўл», деган мақолни эшитмаганмисан?!

Унинг гапларидан менда ажиб ҳолат пайдо бўлди. Айтганини қилиб, унга отни ҳам ниҳом қилдим.

Йигит раҳмат айтиб деди:

— Сен менга яхшилик қилдинг. Яхшилигинг албатта қайтади. Эшигмаганмисан шундай бир мақол бор.

НАЗМ:

Яхшилик қил, Дажла ичра от,

Яхшилигинг қайтади бот-бот.

Мен бу мақолни эшитгач, ўрнимдан ирғиб турдим ва йигитни қучоқлаб ўйдим. Йигитни ёнимга ўтқазиб, бошямдан ўтган ва юқоридаги мақолга алоқадор бўлган бир воқеани унга ҳикоя қилиб дедим:

— Эй, йигит, биз бир куни ёш қароқчилар билан Дажла дарёси бўйида бир карвонга ҳужум қилдик. Карвондагилар голиб келиб, бизни қириб ташлашди. Мен ярадор бўлиб, бир чеккада йиқилиб қолдим. Карвондагилардан бири устимга келиб, тирик эканимни сизди ва қилличини кўтариб, чошиб ташламоқчи бўлди. Шу он қаердандир пайдо бўлган қария уни тўхтатиб қолди ва деди:

— Бу чала ўлик йигитни чошиб нима қиласан. У жуда ёш экан, унга раҳмим келади.

Сўнг у менинг ярамни боғлади. Чайласига олиб бориб, парвариш қилишга киришди. Мен ҳушимдан кетиб қолган эканман. Кўзимни очиб, қарияга кўзим тушди ва йиглаб юбордим. Қария менга:

— Эй ўғлим, йиглама! Мен сенга холис яхшилик қилмоқдаман. Яхшилигим ўзимга қайтмаса болаларимга қайтади! — деди. Сўнг сен айтган «Яхшилик қил Дажлага ташла!» деган мақолни айтди. Мен тузалгач, от берди ва кузагиб кўйди. Мен унинг қаерда туришини ва ким эканлигини сўрадим.

У:

— Менинг отим Аҳмад Басрийдир. Басра шаҳринияг фалон маҳалласида гураман! — деди. Сен айтган мақолни эшитиб, ўша воқеа эсимга тушиб кетди. Эй, йигит, айт, сен қаерга борасан, унинг қаерда, отинг нима? Йигит ўрнидан турар экан:

Отими сўрасанг айтиб беришади. Аммо, отамнинг оти Аҳмад Басрийдир. Басра шаҳрининг фалон маҳалласида тураман! — деди.

Иргиб ўрнимдан туриб, йигитни қучоқладим. Йиглаб туриб унга дедим.

— Эй, йигит, мен ўлган эдим. Отаиғ мени ўлим чағалидан кутқариб қолди. Отаиғни меида катта ҳақи бор. Нима тилэйсан, айтганингни қилай! — дедим. Аммо у ҳеч нарса керак эмаслигини айтиб, канизагини олиб кетмоқчи бўлиб турган эди, қароқчи шерикларим тўнланиб, менга:

— Эй, нобакор, душманни тирик қўйиб юборганинг етмай, унга от ва мол берганинг нимаси. У бизнинг сиримизни ошкор қилади. Уни ўлдирип керак! — деб қичқиришди ва йигитга ташланмоқчи бўлишди. Сўнг менга:

— Эй Абулаъло, сен уни қўйиб юбординг. Энди у билан ўзинг олиш ва уни ўлдир! — деб буюришди. Мен ҳеч қачон бу ишни қилмаслигимни, ким унга тегса ўлдиришимни айтдим. Улар бу сўзни эшитишгач, мени ҳам ўл-

дирмоқчи бўлишди. Менинг ишоратим билан йигит жангга ҳозирланди ва бир нафасда барча қароқчиларни қириб ташладик. Баъзилари қочиб кетишди. Йигитнинг қарвондан қочишга улгурган шериклари етпб келиб, ўз омонатларини олишди. Шундай қилиб, йигитнинг отаси қилган яхшилигини ўғлига қайтаришга муваффақ бўлдим.

НАЗМ:

Ҳар ким нима қилса ўзига қилар,

Қилган иши қайтар бир кун ўзига.

Биз у билан вқдолашдик. Кўн ўтмай мен ҳам мол-мулкимни олиб, шаҳарга қайтдим. Яхши йўлга кяриб, қароқчиликдан тавба қилдим.

Эй, азиз, агар сен ўзгалардан яхшилик кўрай десанг, фақат яхшилик қил! Бу ҳақда шундай дейишган.

НАЗМ:

Дунёда топайин десанг омонлик,

Заррача бировга қилма ёмонлик!

Демак, яхшилигингни каттамп-кичикмп, ўзгалардан дариг тутма! Арзимаган яхшилик ҳам қиламанми деб ўтирма! Дунёда ким нима экса ўшани ўради. Баъзан ножинс ва ноақил кишилар борки, улар ҳақида «нокас на-сиҳат билан тарбият топмас» деган мақолни келтирадилар. Бу мақол ҳикматини ёритиш учун ножинс хотинга йўлиққан Ҳаким Қосим ҳақидаги ҳикоятни келтирамыз.

Айтишларича, қадим замонда бир киши бўлиб, уни Ҳаким Қосим дейишарди. Ҳаким Қосим доимо хотинларнинг феълу ҳаракат ва ахлоқини ўрганиб, ёмон ва яхши хотинлар ҳақида тарбиявий асарлар ёзарди, уларни яхши, одоб-ахлоқ эгаси бўлишга тарғиб қиларди. Бир кунги у саёҳат қилиб юриб, Яман шаҳрига келиб қолди. Шаҳарнинг оби ҳавоси унга ёқиб қолиб, шу шаҳарда беш-олти кун бўлишга қарор қилди. Бир кунги у бозорни айланиб юриб, қандайдир кўчадан чиқиб қолди. Тор ва чанг кўчанинг четида ҳуснда тенги йўқ бир қиз кетиб борарди. Ҳаким Қосим беихтиёр унга сўз ташлади ва муносиб жавоб эшитди, орага бир шум кампирин воситачи қилиб, тезда тўй тараддудини кўрди.

Ҳаким Қосим қизнинг онаси ҳақида ҳеч нарса билмас эди. Бир печа кун қиз билан бирга бўлгач, бир кунги кўчага чпқди ва қайтиб келиб қараса, хотини гоҳ кўча эшигига бориб, гоҳ томга чиқиб, ашула айтар, ўтган-кетган эр-каklarга ўзини намойиш қилар эди. Ҳаким Қосим бу ҳолни кўргач, қизни уйга чақириб, қаттиқ койиди ва як-кинчи бундай аҳмоқчилик қилмаслигини тайинлади. Қиз

унинг гапларидан хижолат чекиб, тавба қилди. Ҳаким Қосим бошқа кунни уйдан чиқиб пойлаб турса, қиз ҳамон ўша одатини такрорлар эди. Охири одамлардан суриштириб, қизнинг онаси тарбиясиз, беҳаё эканини, қизни ҳам ўзи каби тарбия қилганини билиб олди.

Ҳаким Қосим бировдан ижарага бир неча туя олдида, хотинини кажава ичига ўтқизиб, ўзи туяга миниб, йўлга равона бўлди.

Сафар йўлида карвон тор кўприкка етиб келди. Карвонбоши туя кўприкдан ўтмай орқага қайта бошлади. Қанча урпанишмасин, барибир, туялар ўтишмади. Бу ҳолни кузатиб турган кажава ичидаги Ҳаким Қосимнинг хотини бошини чиқариб:

— Ҳу анави карвон ўртасидаги туяни ҳайданглар, ўша ўтади, унинг орқасидан бошқалари ҳам ўтади! — деди.

Карвондагилар унинг айтганини қилди. Ҳақиқатан ҳам, ўша туя ўтди. Унинг орқасидан эса бошқа туялар ўтишди.

Карвон бир манзилга етиб, дам олгани ётишганда Ҳаким Қосим хотинидан юқорида бўлган воқеанинг сирини сўради.

Хотини унга:

— Ҳар бир ҳайвон ўз онасининг тарбиясида бўлади. Онаси нима иш қилса, уни кўради ва ундан ўрганади. Ўша кўприкдан ўтган туянинг онаси доимо карвон бошида бошқа туяларни етаклаб юрарди. Боласи эса унинг орқасидан юриб, олдида юришга ўрганган эди. Хаёлимга бу туя ўз онаси касбини қилади деган ўй келиб, шу фикрни айтган эдим. Донолар: «Илон пўст ташласа ҳам феълини ташламайди» деб бекорга айтишмаган! — деди.

Бу сўзни эшитган Ҳаким Қосим:

— Ҳа, росе айтасан! Нима деган бўлсанг, ҳаммасига қўшиламан! Бу масални ҳақиқатан ҳам бекорга айтишмаган.

МИСРА:

Кўзада нима бўлса чиқар ўшанинг ҳиди!

Ҳаким Қосим давом этиб деди:

— Сен она тарбияси ҳақида гапириб, ҳар кимга она тарбияси кучли таъсир этишини, она айтган йўлдан юришини айтдинг. Демак, сен ҳам онангга тортгансан, фақат онаг юрган йўлдан юрасан! Бўлмаса, сенга шунча ўқиган панду насихатим кор қилган бўлур эди! Энди билсам, уларнинг ҳаммаси бефойда экан!

У шундай деб, хотин билан видолашди ва йўлга равона бўлди.

ИБРАТЛИ ҲИКОЯТЛАР

Дунёда фақат ҳалол ишла, ҳалол е, ҳаромдан топилган мол ҳеч кимга вафо қилмайди. Бу ҳолатни исботлаш учун муносиб ҳикоят келтирамиз.

Айтишларича, Гилои шаҳрида бир бадавлат киши бўлиб, у чироғ ёғи сотиш билан шуғулланар ва бундан катта даромад ҳосил қилиб, бойиб кетган эди. У пул топишга бўлган хирсининг баландлигидан хизматчисига:

— Ёғни ўлчаб бераётган пайтнингда идиш ичига бош бармоғингни тиқиб тур, шунда анчагина ёғ бизнинг фойдамизга қолади! — деб ўргатар эди.

Хизматчи эса унга:

— Эй, хожа, бундай қилганда эл ҳақиға хиёпат бўлади! Бундай усул билан топилган ҳаром молнинг касофатига барча молингдан айрилиб қолишинг мумкин! У пайтда афсус-надомианинг фойдаси бўлмайди! Бармоқни ёққа тиқиб, бир неча томчи ёғни уриб қолишдап қанчалик фойда топишинг мумкин?! — дерди.

Хожанинг жаҳли чиқиб:

— Эй беақл, бу савдогарликнинг сирин, савдогарлар озгина парсанинг ҳам баҳридан ўтмаслиги зарур. Шунинг учун ҳам донолар: «Қатра-қатра йиғилиб дарё бўлур» дейишган! — дерди.

Софдил хизматчи эса унга жавобан:

— Эй хожа, донолар: «Ҳаром мол вафо қилмайди, кунни келиб сувдек дарёга оқиб кетади» деб айтадилар, буни ёддада туг! — дерди.

Хожа унинг гапига қулоқ солмас, ўз айтгани бўйича йўл гутилини хизматчидан қаттиқ туриб талаб қиларди. Хизматчи ҳам нонлож унинг айтгани бўйича савдо қиларди.

Кунларнинг бприда хожа ўзга бир шаҳарда чироғ ёғи жуда қиммат эканлиги ҳақида хабар топиб, ўз шаҳрида гушна-гузук пул топиб туришига қарамай, ўша шаҳарга дарё орқали ёғ олиб бормоқчи бўлди. Барча пулини сарфлаб, мингдан ортиқ идишга ёғ солиб, дарё сафарига чяқди. Ногоҳ дарёда шамол қўзғалди. Мамлоҳ (матрос)лар унга:

— Эй хожа, агар азиз жонингдан умидинг бўлса, ёғларни гўкиб кемани енгиллат. Акс ҳолда барчамиз ҳалок

бўламиз дейишди. Жонидан қўрққан хожа барча ёғни тўкишга мажбур бўлди. Кетган харажати ва пули учун жони ачиб, кўзларидан ёш тўкди. Софдил хизматчи унинг ёнига келиб:

— Эй, хожа, бармоқлаб уриб қолмаганингда идишлаб тўкмас эдинг! — деди.

Кема юкдан бўшаб, шамол ҳам типгач, хожа бор мулкдан айрилгани учун юз-кўзига уриб, борган сари фиғони кўкка чиқа бошлади. Хизматчи эса унга:

— Сўнги ишаймон ўзингга душман, қатралаб харом йиғмаганингда шу аҳволга тушмас эдинг! — деди.

«Бармоқлаб урма, идишлаб тўкмайсан» деган мақол ўша кундан қолган.

Донолар: «Бировга ёмонлик қилсанг ўзингга қайтади!» — дейдилар. Ҳақиқатан ҳам, ҳаётда кимки яхшилиқ қилса яхшилиқ, ёмонлик қилса ёмонлик кўриши муқаррардир. Бу борада ибрат бўлсин учун муносиб ҳикоят келтирамиз.

Ҳикоят қилишларича, Басра шаҳрида бир киши бўлиб, уни Абул Қосим Сафо дердилар. Абул Қосим Сафо кунларнинг бирида ўзи ҳақида шундай ҳикоятни келтиради:

— Отамдан мерос сифатида бир қилич қолган эди. Бу қилич жуда қимматбаҳо бўлиб, кескирликда тенги йўқ эди. Кунин келиб танг ҳолга тушиб қолдим ва ҳаёт кечирини мен учун оғирлашиб қолди. Шунда ўзимга дедим: «Бу қилич Амир Аббосга лойиқ тухфадир. Агар унга совга қилсам, эвазига инъом беради!» Шудай хаёл билан йўлга тушдим. Йўлда бир арабга дуч келиб қолдим. Биз у билан бир неча кун бирга йўл босиб, улфат бўлиб қолдик. Суҳбат давомида бу араб Бану Тамим қабиласидан эканини билиб қолдим. Бу қабилага маусуб кишилар фақат гараз билан дўстлик қилишадн деб кўп марта эшитган эдим. Мен удан шубҳаланиб, ўзимни четга торта бошладим. У менин ёнимда қимматбаҳо қилич борлигини ва уни Амирга тухфа қилиб олиб кетаётганини билар, шунинг учун орқамдан қолмай келарди. Шаҳарга етганимизда у бир ерда қолди. Мен эса Амирнинг саройига равона бўлдим. Амир қилични қабул қилиб, лойиқ инъомлар билан бирга мнинг динор қизил олтин совга қилди. Уларни олиб, изимга қайтдим. Ногоҳ йўлнимда яна ўша араб чиқиб қолди ва деди:

— Эй, бобо ажам, тасодифни қара, яна сенга ҳамроҳ бўладиган бўлдим!

Арабининг атайлаб мени пойлаб турганини, қилишган

совға-саломларни тортиб олмоқчи эканини англадим. Унинг ҳатти-ҳаракатини зимдан кузата бошладим. Қишлоқлардан жуда узоқда бўлган бир дарахтзор ҳамда чангалзор ерга етиб келганда араб менга:

— Эй, йигит, нега менам узоқлашиш йўлини қидир-ясан?! Ахир мен сенинг дўстингман-ку! Нега менга яқин юрмайсан?! — деди.

Мен унинг сўзларига парво қилмадим. Отни тезроқ ҳайдаб кета бошладим. Унинг менга қасд қилаётганини сезганимдан хабар топган араб қиличини кўтариб, устимга от суриб кела бошлади. Қуролим йўқ бўлган учун отдан сакраб тушиб, чангалзорга ўзимни урдим. Мен пёда қочиб борардим, у эса отда орқамдан қувиб келарди. Узоқда дарахтзорлар орасидан бир гумбаз кўриниб қолди. Қишлоқ бўлса керак деб ўша томонга чопдим. Етиб келиб қарасам, яҳудийларнинг вайронага айланган масжиди экан. Араб менинг отимни ҳам эргаштирган ҳолда орқамдан келар ва ҳадеб:

— Ўз оёғинг билан қассобхонага келдинг. Энди ҳеч қаёққа қочиб қутулолмайсан! — дерди.

Мен поилож қолиб, масжид ичига кирдим. Масжид ичи жуда қоронғи эди. Тақдирга тан бериб, таваккал қилганимча индамай ўтиравардим. Араб отларни дарахтга боғлади. Сўнг масжид ичига кирди. Кейин билсам, бу масжид арабнинг қароргоҳи бўлиб, қароқчиликдан топган нарсаларини шу ерга яширар экан. Мен эшик орқасига ўзимни олдим. Қоронғида ҳеч нарсани кўрмаётган араб қиличини қўлида ушлаганича қичқариб дерди:

— Эй ажам, ажал сени бу ерга олиб келди. Белингдаги минг динор қизил олтин меникидир.

Менинг эшик орқасида эканимдан беҳабар араб уйнинг бурчагидан пастга тушиладиган қандайдир чуқурга тушиб, мени қидириш билан машғул бўлди. Мен фурсатни ғанимат билиб, отилиб ташқарига чиқдим ва масжид эшигини ёпдим. Эшик темирдан қилинган бўлиб, жуда оғир ва беқотиш учун катта занжирлар илиб қўйилган эди. Араб эшикнинг ёпилганидан хабар топиб, қўлга тушганини англади ва зор-зор йиғлаб, ялинишга тушди:

— Эй, бобо ажам, мен шайки ёмон ният қилган бўлсам, ўзимга қайтиб келди, нима қилсам ўзимга қилдим, сенга чоҳ қазидим-у, ўзим йиқилдим! Бугун ажам мурувват кўрсатадиган кун! Мени кечир, эшикни оч, олдингда қилган ишларимга тавба қилай!

Мен унга:

— Эй ярамас, тавбанинг фойдаси йўқ, сени бу ердан соғ-саломат чиқармоқ ўзимни ҳалок қилмоқ демакдир. Сенинг шу қоронги масжид ичида ўлишинг айни савобдир. Сен ўзинг ўз оёғинг билан чошиб ажални олиб келдинг. Сен неча бегуноҳларнинг қотилисан! — деб жавоб бердим.

Мен арабдан қочаман деб югуравериб, роса чарчаган эдим. Бамайлихотир ўтириб олиб, у билан сафсата сотишардим. У ҳамон ялишиб дерди:

— Эй, бобо ажам, кимки яхшилиқ қилса, яхшилиқ топади. Менга яхшилиқ қил, эшикни оч! Ёнимда минг динор қизил олтиним бор, уни сенга бераман! Отни ҳам беш юз дирҳамга сотиб олган эдим, у ҳам сенга бўлсин!

Мен унга истеҳзо қилиб:

— Эй ахмоқ, отни берсанг ҳам, бермасанг ҳам, барибир у меникидир! Ёнингдаги олтин насиб қилса, аҳтимол меники бўлар! Сен бу ерда ўлсанг, савоб бўлади.

Араб тобора ялиниб:

— Эй йигит, уй бурчагидаги чоҳ ичи тўла жавоҳир ва олтиндир. Оч, ҳаммасини сенга бераман! — деди.

Мен унинг гашига эътибор бермай, отимга миндим ва унинг отини ҳам эргаштириб, Басра шаҳрига равона бўлдим.

Орадан олти ой ўтгач, амир олдига боришим лозим бўлиб қолди. Йўл юриб, ўша масжид олдига етиб келганимда, қароқчининг тақдари мени қизиқтириб қолди. Эшик ҳамон берк эди. Уни очиб, ичкари кирдим. Араб чўзилиб ётар, гўштлири тупроққа айланиб суяклари қолган эди. Боши остида чарм ҳамёнга солинган олтин турарди. Сўнг чоҳ ичига тушдим. Олтин ва жавоҳирларинигина олдим, холос. Бошқа матолар ҳам кўп эди.

НАЗМ:

Неки насибим бўлса, ортиқми-кам берурлар,

Олмасам ҳам зўрланиб, ол деб, илдам берурлар.

Бу ҳикоятнинг хулосаси шуки, ҳар ким бировга чоҳ қазиса, ўзи тушиши муқаррардир. Шунинг учун ҳаётда фақат яхшилиқ қилмоқ, бировга озор бермай яшамок лозимдир. Нима ақсанг шуни ўрасан деб бекорга айтишмаган!

Айтишларича, бир булбул бир боғдаги дарахт тепасида ўтирар эди. Дарахт остида бир бола бўлиб, у гуироқ орасига дом қўймоқда эди. Буни кузатиб турган булбул боладап:

— Нима қилисан? — деб сўради.

— Қушларни домга илинтирмоқчиман! — деди бола.

— У қандай қушки,— деди булбул болага,— дон тамаъсида ўзини домга илинтирса!

— Агар тамаъ ҳаракатга келтирса тушаверади! — деди бола.

Булбул боланинг гапларига қулиб, нарпроққа учиб кетди. Бола ҳам домни тупроқ орасига яшириб, ўзи бир четга бориб ўтирди. Ногаҳон атрофни айланиб юрган булбул донлаб келиб, бола қўйган домнинг ҳалқасига тушиб қолди. Бўшаш учун қанча ҳаракат қилса, дом шунча маҳкам бўлар эди. Бола яширинган жойдан чиқиб, уни тутиб олди ва деди:

— Мени танияпсанми? Сен домни кўриб, домни кўрмадинг! Тамаъ ва ғурур сени мен қўйган домга илинтирди!

— Ҳа,— деди булбул,— паймона тўлса, кўз кўр бўлиб қолар экан! Қанча тадбир ва ҳийла қилма, барибир фойдаси бўлмас экан!

Булбул банддан қутулиш орзусида қанча ҳикоят қилмасин, ҳийла-ю, тадбирни ишга солмасин, ҳеч иложи бўлмади. Бола уни қафасга солиб, бозорга олиб борди. Бир киши уни сотиб олиб, уйига олиб кетди. Булбул ҳалиги кишига қараб:

— Эй киши, мени озод қил, кичкина болаларим бор, уларга дон олиб бораман деб, домга тушдим! Мени сақлашдан сенга нима фойда?! Агар мени қўйиб юборсанг, сен учун учта насиҳат айтаман, улардан катта наф кўрасан! — деди.

Ҳалиги киши:

— Майли, айтсанг айтақол, озод қилганим бўлсин! — деди.

— Биринчи насиҳатни,— деди булбул,— қафасда айтаман, иккинчисини қўлингда туриб, учинчисини озод бўлганимда айтаман! У киши булбулнинг таклифини қабул қилди ва унинг илтимоси бўйича домга тушган боққа олиб борди ва:

— Айт, энди! — деди.

— Агар,— дея гап бошлади булбул,— қазою-қадар ҳукми билан бирор нарсадап айрилсанг, асло алам тортиб, ғам ема! Чунки унинг фойдаси йўқ, ўзингни қийнайсан, холос!

— Яхши айтдинг! — деди киши.— Энди иккинчисини айт!

— Мени қафасдан чиқар, сўнг айтаман!—деди булбул. Ҳалиги киши унга:

— Ҳа, қочиб кетмоқчимисан, мени алдамоқчи бўляпсанми? Учиб кетганингдан кейин сени қандай тутаман!—деди.

— Эринг сўзи битта бўлади. Икки оёғимдан маҳкам ушлаб турасан, мен эса иккинчи насиҳатни айтаман! — деди булбул.

Ҳалиги киши уни қафасдан чиқарган эди:

— Иккинчи насиҳат шуки,— деди у,— бировдан маҳол ва ёлгон сўз эшитсанг ишонма, маҳол ваъдага умид боғлама!

— Учинчи насиҳатни айт! — деди киши.

— Мени қўйиб юбор, сўнг айтаман! — деди булбул.

Ҳалиги киши булбулни қўйиб юборди. Булбул учиб-бориб, дарахт шохига қўнди, қутулгани учун ҳамду-сано айтиб, сўнг деди:

— Эй йигит, учинчи насиҳат шуки, ҳеч қачон хомтамалик қилма! Хомтамалик одам авлодини хору залид қилади, турли балоларга гирифторр этади. Чунончи, ўзим ҳам тамаъ туфайли домга плинган эдим! Эй йигит, сен менга лутфу эҳсон кўрсатдинг. Шунинг учун сенга биргап айтмоқчиман! Сўнг деди:

— Сен ниҳоятда нодон экансан, мени қўйиб юборибхато қилдинг? — деди булбул.

— Нега? — сўради йигит.

— Менинг қорнимда,— жавоб берди булбул,— бир гавҳар бўлиб, оғирлиги йиғирма мисқол келади. Сен ундан бенасиб бўлдинг!

Йигит бу сўзларни эшитди-ю, юраги ўйнашга тушди. Пешонасига уриб: «Эҳ, қандай аҳмоқлик қилдим — деб афсус чекаверди. Қуш буни кўриб:

— Ҳозир сенга уч насиҳат айтдим. Аммо ҳар учовини ҳам унутдинг! — деди.— Аввало қўлдан кетган нарсага қайғурма дедим. Мен қўлингдан кетдим, аммо, сен қайғурипсан! Иккинчи, хомтама бўлма дедим, аммо, сенда дарров тамаъ ҳаракатга келди. Учинчи, маҳол сўзга ишонма дедим, аммо, сен мени сынамай туриб, сўзларимга чиппа-чин ишондинг ва мени қўйиб юбординг! Энди таассуфнинг ҳеч фойдаси йўқ!

Ҳар қуш чиқаролса бўйиндан гар дом.

Қачон бошқа домга бўлгусидир ром!

— Менинг бутун оғирлигимнинг ўзи йиғирма мисқол келмайди-ю, ичимда йиғирма мисқолли гавҳар нима қил-

сени! Бу маҳол гапдир! Аввал сўз маъносининг тагига ет, сўнг афсус-надомат ҳақида ўйла!

Йигит булбулнинг сўзларидан хижолат чекди ва унга: «Рост айтасан!» — деди. Булбул гапда давом этиб деди:

— Сен менга яхшилик қилдинг, яхшиликнинг мукофоти яхшиликдир. Мен сени бу дарахт остига беҳуда олиб келганим йўқ! Шу дарахт остида олтин тўла кўза бор, уни кавлаб олиб, харж қил!

Йигит ҳайрон бўлиб, ундан:

— Эй булбул, бу қандай сирки, дарахт остидаги олтинни кўрибсан, аммо тупроқ остидаги домни кўрмабсан? — деб сўради.

— Ҳа, гапинг тўғри, — деди булбул, — шундай вақт ҳам бўладикки, кишида тамаъ ўти аланга олгач, кўзи ҳеч нарсага кўрмай қолади!

Энди (форс алифбосида) «з» ҳарфи билан бошланган мақолларни келтирамиз: тили билан дили бир эмас, золимнинг зулми ўз пайини қирқувчи, золимга зулим қилмоқ адолатдир, сабр қосаси тўлиб тошди, ҳоким золим бўлса, юрт вайрон бўлади.

Келтиришларича, бир олим киши бир золимнинг девонига борди. Унинг мақсади ноҳақ зулимга учраган бир кишининг гуноҳини сўраб олиш эди. Золим ҳоким у олимга таъзим қилиб:

— Нега бу ерга қалам ранжиди қилдинг? — деб сўради.

Олим бўлган воқеани унга айтди. Ҳоким маҳбусни озод қилиш ҳақида бир нарса ёзмоқчи бўлиб, қалам қидирган эди, олим унинг очилмаган қаламини олиб, пичоқчаси билан тарошлаб берди. Ҳоким ёзиб бўлгач, олим ҳалғи қаламини олиб, учини синдириб ташлади.

— Нега бундай қилдинг? — сўради ҳоким.

Олим унга:

— Бу қалам билан зулим қилиш ҳақида бирор нарса ёзмагин деб қўрқдим. Чунки ёзсанг, мен сенга қалам тарошлаб, ёрдам берган бўламан! — деб жавоб берди.

Ҳокимга олимнинг бу гапи қаггиқ таъсир қилди. У ўзининг ёмон ишларидан юз ўгириб, ўйлаб иш тутадиган бўлди. Ҳоким олим ва фозил кишининг бир нафаслик суҳбатидан шунча шараф тошди.

Эй одам, Бировларга лутф-аҳсон кўрсатишнинг фойдаси ва ўзгаларга чоҳ қазувчининг ўзи шу чоҳга йиқилиши ҳақида эшит.

БАЙТ:

Кулфат келмасин, деб хоҳласанг бошга,
Мутфу аҳсен кўрсат кекса-ю ёшга!

Хикоят қилишларича, Мубашшир номли гулом шундай нақл қилган:

— Меннинг хошам бир кун ёзган хатини Муиз ад-Давлага етказишимни сўради. Унинг саройига етиб, ёнига ўтирган ҳам эдимки, бир киши кириб келди ва Муиз ад-Давлага деди:

— Агар менга фалонча миқдорда маблағ берсанг, Носир ад-Давлани ўлдириб келаман!

У мазкур таклифни қабул қилди, орада аҳди-паймон қилинди. Муиз ад-Давла унга кўпгина инъом ҳадя қилди.

Мазкур киши узоқ вақт Носир ад-Давла саройи атрофида кезиб юрди, кўпгина харажатлар қилди. Ниҳоят Носир ад-Давланинг сарой ходимларидан бири билан танишишга муваффақ бўлди. Ходим билан бирга Носир ад-Давланинг иморат ва қасрлари орасида сайр қилди. У зимдан Носир ад-Давланинг тунайдиган жойи ва унга кириладиган йўллари билиб олди. У қоронги тунларнинг бирда Носир ад-Давла ётадиган уйнинг яқин жойига яширишиб олди. Носир ад-Давланинг бир хизматкори бўлиб, у доимо ўз хожасининг боши томонида ётар эди.

Тун яримлаб қолганда қаср тагидан бир дарвишнинг: «Эй, бедор киши борми, ночорликдан ярим кечада уйдан чиқдим, бола-чақам оч, икки кундан бери овқат ейишгани йўқ!» — деган овози эшитилиб қолди. Носир ад-Давла бу сўзларни эшитиб, юраги титраб кетди, ирғиб ўрнидан турди, ҳеч кимни уйғотмай, болиши остидаги бир неча дирҳамни олиб, томга чиқди ва дарвишга:

— Эй дарвиш, атагингни оч! — деди.

— Усти-бошим йўқ! — деб жавоб қилди дарвиш.

Носир ад-Давла дарҳол устини ечди, пулли унга ўраб, дарвишга ташлади. Дарвиш: «Умринг узоқ бўлсин, бараканг ошсин!» — деганича дуо қилиб кетди.

Носир ад-Давла томда турган пайтда уни ўлдириш қасдида юрган киши фурсатни ганимат билиб уйга кирди ва ухлаб ётган ходимни Носир ад-Давла деб гумон қилиб, бошини танидан жудо қилди. Носир ад-Давла томдан тушиб астагина жойига ётди ва уйқуга кетди. Тонг олгач, ходимни ўлик ҳолда кўрди.

Қотил эса дарҳол Муиз ад-Давла олдига етиб борди ва Носир ад-Давланинг ўлдирилганини айтди. Аммо, бир неча кун ўтгач, унинг тирик ақаилиги ҳақида хабар гар-

қалди. Муиз ад-Давла қотилни топдириб, дорга осишга фармон берди. Бу воқеалардан хабар тошган Носир ад-Давла ўзининг ўлимдан қолгани дарвишга яхшилик қилиш учун чиққанидан эканлигини англади.

Энди (форс алифбоси бўйича) «т» ҳарфи билан бошлапувчи мақоллардан тингла: тамаъ кишиларнинг рангини сарғайтиради; мард киши тамаънинг бошини кесади; дўмбираси йпртилди, «яъни сирри фош бўлди»; меҳмонга тоқати йўқ эди, уни меҳмонга қолдирди; тамаъ кишининг обрўйини тўқади.

Тамаъ тўғрисида мисоллар келтирамиз токи тамаъ инсон учун афсус ва надомат қўзғатиб, одамлар орасида хору беъътибор қилишини билсинлар!

Эй азиз, билгинки, одамзод дунёда қўлида бориға қааноат қилиши керак. Шундагина у одамларга тамаъ қўлини чўзмайди. Кимки ортиқча нарса қидирса, меҳнат домига тушади, бесабрлик ва тамаъ ўти уни хорлик кўчасига солади, одамларнинг назаридан қолади. Натижада ундай киши надомат тўрига ва маломат ўқига дучор бўлади. Билгинки, тамаъ барча балоларни келтирувчи ва жумла офатларни қўзғатувчидир. Агар қушлар одамлар қўйган домга тамаъ қилмаганда эди, дом ҳалқаси бўйнига тушмас эди. Агар одам тамаъ камарини белига боғлама-са, хорлик ботқоғига ботмайди:

Эй биродар, тамаъ қилмагин, тамаъ, —

Одамни хароб-у, хору зор қилар!

Икки оғиз тингла мендек носиҳдан,

Сени ҳаёт ичра бахтиёр қилар!

Тамаъ борасида ҳикоят келтирамиз. Айтишларича, бир камбағал киши бор эди. У бир бадавлат кишининг қўшниси эди. Бадавлат киши қўшнисидан доим хабар олиб турар, ёғ ва асалларидан унга узатиб турарди. Камбағал киши шу туфайли қийналмай ҳаёт кечирарди. Бадавлат киши эса, унинг ҳамсоялик ҳурматини жойига қўяр, қўлига нимаики тушса, албатта қўшнисига ҳам киргизарди. Бадавлат киши асал билан ёғ юборганда камбағал киши уларни кўзага солиб қўярди. Бир куни қараса, кўза лиқ тўлиб қолибди. Унинг тамаъси ҳаракатга келиб, ўзича деди: «Бундан буён асал билан ёғни йиғаман, уларни сотиб, савдогардек бой бўламан!». У шу ҳаёлда бадавлат киши нима юборса йиғиб қўяверди.

Куни келиб, у бадавлат хожанинг олдиға борди ва деди:

— Эй хожа, савдогарлик қилмоқчиман, мен ҳам бо-
йишни истайман!

Хожа унга:

— Эй биродар, қўлингда борига шукр қил, керагидан
ортиқча талаб қилиб, бошингдан айрилиб қолма, бу хом
хаёлни бошингдан чиқар, бола-чақанг бўлмаса, ахир! Сен
да тамаъ ҳаракатга келганга ўхшайди, энди сенга бера-
ётган парсаларни бошқага бераман. Қараб турсам сен
икки ҳолатдан узоқ эмасга ўхшайсан. Сен ўта бахилсан,
бахиллик эса шайтоний хислатдир. Ёки хирсу тамаъ бан-
дасисан, борига шукр қилмай, зиёда талаб қилаялсан!
Менинг назаримдан қолдинг, жўна! — деб ҳайдаб юборди.

Тамаъгир киши дили огриб, хафа бўлди. Уйга келиб,
ўзи билан ўзи: «Нега хожага бу гапни айтдинг!» — деб
жанг қилишга тушди. Сўнг назари кўзадаги асалга
тушди. Ўзинча хаёлга берилди: «Бу асални ўн дирҳамга
сотаман, пулига бешта қўй оламан, ҳар бири олти ойдан
кейин иккитадан туғиб беради. Икки йилда йиғирмата
бўлади, беш йилда отарга айланади. Беҳисоб фойда то-
паман. Сўнг улардан баъзиларини сотаман. Уй ва унинг
жиҳозларини созлайман. Сўнг каттароқ ва ҳурматлироқ
оилада ўсган соҳибжамол қизни хотинликка оламан. У
хотин катта сеп ва зебу зийнат билан уйимга келади.
айшу ишрат қлламан. Хотин менга ўғил туғиб беради. У
катта бўлади, унинг тарбиясига қириннаман, адаб ўргата-
ман. У ўсиб улгайғач, гапимга қирмай, қайсарлик қилади.
Шунда мен учун унга адаб ўргатиш вожиб бўлади. У
пайтда мана шу таёқ билан шундай ураманки...

У ниҳоятда фикрга берилганидан тугилмаган фар-
зандини уриш учун таёқни қаттиқ кўтарган эди, таёқ
токчада турган асалли кўзага тегди. Кўза синиб, ичидаги
асал тамаъгир кишининг устига оқиб тушиб, либосини
асалга бўяди. Тамаъгир киши иргиб туриб, яна: «Эй ўғил,
сен ҳали менинг гапимга қирмай кўзани ҳам синдирдинг-
ми, шошмайтур, қаёққа қочиб қутилардинг» деб бутун
уйни айланиб, қува бошлади.

Бадавлат киши эса уни хафа қилиб қўйганидан аф-
сусланиб, қўнглини кўтариш учун келиб, эшик орқасида
турган эди. Бу ҳолатни кўриб, уйга кирди. Бош-оёғи
асалга беланган тамаъгирни кўриб, ҳайрон бўлди ва де-
ди: «Тамаъ кишининг обрўйини кеткизади. Эй жоҳил, бу
қандай фосид хаёл! Бу қандай хомтамаълик, бу қандай
хирски, ўзингча уни тасаввур қилмоқдасан?! Бу фикру

хаёлигини бари амримаҳол ишдир!» Хожа шундай деб у ердан чиқди ва ўзича деди: «Тамаъ кишининг рангини саргайтиради!»

Эй азиз, бу ҳикоятни шунинг учун келтирдимки, одам-зодга ақлу фаҳм ёр экан ишнинг пинни қўлдан чиқармасин, ўз дилини хом тамаъга, хаёлга ва ботил фикрга боғламасин! Шунинг учун, иззатингдан айрилма, иззат қаноатдан, заҳмат тамаъдан келади дейдилар.

Энди дўст ва улфатлар ҳақида фикр юритамиз ва шу ҳақдаги баъзи мақолларни келтирамиз. Донолар айтадиларки, ҳар кимса ҳам дўстликка арзимайди, дунёда дўстдан кўра азизроқ ва қимматлироқ нарса йўқ!

Келтиришларича, Абужаъфар Муҳаммад ибн ал-Хусайн дадаси ҳақида ҳикоят қилиб, шундай деган:

— Дадам бир кунп менга: «Эй ўғлим, беш тоифа киши билан дўстлик ва улфатлик қилма, улар билан ҳеч қачон суҳбат қурма!» — деди. Мен ундап: «Эй дадажоним, улар қайси тоифалар экан?» — деб сўрадим. Дадам: «Биринчиси фисқу фужур аҳли! Улар сени халқ орасида расво ва шарманда қилади. Бир луқма нарса учун сени сотишдан тоймайди. Уларнинг бир қисми луқмапарастлардир. Уларнинг одати шуки, сендан бирор нарса тамаъ қиладилар. Агар бермасанг, оғзини мойламасанг халқ ичида ёмон гап тарқатади, обрўйинини туширади. Одамлар уларнинг гапига ишониб, сен билан ёмон муомала қила бошлайдилар!» — деди.

Дадамдан иккинчи тоифани сўрадим. У деди:

— Иккинчиси бахил ва хасислардир. Агар сен бирор нарсага муҳтож бўлиб қолсанг, улар сенга ҳеч қачон бермайдилар. Сеннинг молу давлатинг бор бўлса, уялмай ейдилар. Тугаса, душманиннга айланадилар. Мен буни ўз бошимдан кечирганман. Пулим кўплигида дўстларим кўп эди. Ҳақирликка тушганимда улар душманга айланишди, таъна тошини отишди, одам қаторига қўшишмади! Дадам давом этиб деди:

— Уларнинг учинчиси ёлғончилардир. Кимда бу хислат борлигини сезсанг, ундан узоқроқ бўл! Улар шаробга ўхшайдилар. Сени ўз яқинларингдан айриб қўядилар ва бегоналарга яқинлаштирадилар. Тўртинчи тоифа эса жоҳил, аҳмоқ ва нодон кишилардир. Улар билан бўлган суҳбат аста-секин кишига таъсир этади, тўғри йўлдан оздиради, одамнинг ниятини бузади. Бешинчи тоифа кишилар лақма, лаванд ҳамда дилида меҳри йўқ кишилардир. Бундай кишиларни малъун деб аташ муносибдир!

Эй азиз, сен доимо олим ва фозил кишилар билан ҳамсуҳбат бўлишга интил, подон ва ёмон ниятли кишилардан қоч, уларнинг топфасига қўшилма, сўзларини ашитма, ҳатто касал бўлса, кўришга ҳам борма! Сен юқоридаги ҳикоятни ўқидинг, унинг мағзини чақ, яхши дўстлар топишга урин, улар сени доимо қўллаб-қувватлайдилар! Энди сен учун ёмон дўстнинг зарари ва яхши дўстнинг фойдаси, подон ва оқил дўстлар аҳволи ҳақидаги қуйидаги ҳикоятни келтирамыз.

Келтиришларича, форс вилоятида бир бадавлат киши бўлиб, унинг покизалик ва бокиралик пардаси орқасида яширин бир маҳбуба қизи бор эди. Бу ифбатли ва малоҳатли қизнинг тим қора сочлари зимистон қора тунни эслатар, ҳусни-жамолда ягона бўлган жонбахш юзлари ўн тўрт кунлик ойга собоқ берарди. Бадавлат киши ўз қизини ниҳоятда севар, қиз учун алоҳида боғ ва уй қурдириб, доимо қизи билан бирга яшар, унинг олдига бирорта инсонни киритмас, ҳеч кимга ишонмас эди. Бойнинг ўргатилган маймуни бўлиб, маймунгина қиз олдида туриши мумкин эди. Маймунга махсус ханжар берилган бўлиб, қиз олдига бегона киши кириб қолса, маймун ханжар билан ташланиб уни ўлдирарди. Қиз турган уйнинг эшиклари эса маҳкам бекитиб қўйиларди.

Кунлардан бир кун бу вилоятга Хуросондан бир киши келиб қолди. Унинг ҳеч нимаси йўқ бўлиб, очлик ва танглик ҳолатига тушиб қолди. Охири ўзига ўхшаш бир кишини топди ва у киши Хуросонликка деди:

— Эй биродар, очлик ва танглик йўлидан қутулиш йўли бор. Фалон деҳқон уйида катта миқдорда буғдой бор, уни кечаси ўғирлаймиз ва ўзга шаҳарга элиб сотамиз! — деди.

Улардан шубҳаланиб турган подшо миршаби бу гапни ашитди ва уларни қўлга олмақчи бўлди. Хуросонлик вақтида қочиб қолиб, шериги қўлга тушди. Миршаб ундан:

— Ким бўласан? Нима қилиб юрибсан? — деб сўради.

У шоша-пиша:

— Мен ўғриман, шеригим ҳам ўғри эди. Биз фалон деҳқоннинг уйидан галла ўғирламоқчи эдик! — деди.

Миршаб кулди ва ундан:

— Қаерлик бўласан? — деб сўради.

У қалтираб:

— Қазвинлик бўламан! — деди.

Миршаб унга:

— Ақлигини калталиги қазинлик эканлигиндан да-
лолат бериб турипти. Эй водон,— деҳқон уйдан нима
ҳам чиқар эди. Донни ўғирлаб, олиб кетгунигча тонг
отади, уни узоққа олиб кетиб бўладими?! Ўғрилиқ учун
бой ва бадавлат одамлар уйга тушилади ва фақат қим-
матбаҳо нарсаларгина ўғирланади! — деди.

Бу гапларни қоронгида яшириниб турган хуросонлик
эшитиб турар эди. Шеригини миршаб олиб кетгач, ўзига-
ўзи деди: «Дон кишилар билан дўстлик яхшидир». Шу-
нинг учун ҳам: «Нодон дўстдан ақлли душман яхши»
дейдилар. Миршаб мен учун ақлли душмандир, ўғри эса
нодон дўст. У мени ҳалокатга йўлиқтиришига сал қолди.
Миршабнинг ганига кўра мен фалон бойнинг уйига ўғ-
риликка бораман!»

У шу хаёллар билан бойнинг уйи атрофида узоқ ай-
ланди. Қиз турган уй ташқарисида чуқур хандақ бор эди.
У шу хандақ орқали қиз ва бой ётадиган уй томон ер-
ости йўли қазий бошлади. Тўрт кун деганда бой ётган
жой ёнидан тешиб чиқди ва агрофни кузата бошлади. Шу
он уй бурчагида турган маймун бойнинг устига уй шиф-
тидан осилиб гўшга ўргимчакни кўрди ва газаби жўш
уриб, бой кўкрагида турган ўргимчакка ханжар урди.
Бироқ, ўғри маймунни тутиб қолишга улгурди ва наъра
уриб деди:

— Эй бой, кўзингни оч, маймун сени ўлдиришига сал
қолди!

Бой кўзини очиб, ханжар ушлаб устида турган май-
мунни кўрди ва ўғридан:

— Сеп ким бўласан? Бу ерга қандай кириб қолдинг?
— деб сўради.

Ўғри бошидан ўтган нарсаларни баён қилди ва ўғри-
лик учун кирганини айтди. Бой унга:

— Нодон дўстдан ақлли душман яхши! — деди ва
кўпгина қимматбаҳо нарсалар бериб, уни рози қилди.

ПАЗМ:

Жонингга қасд қилган душманинг доно
Бўлса, нодон дўстдан мнинг марта аъло!
Нодон қилган ишнинг барчаси зарар,
Фойдаси бўлса ҳам эрур бесамар!

Эй азиз, кўрдингми, хуросонлик ўғри бўлса-да, унда
донолик ва одамийлик гавҳари бор эди, шу туфайли фой-
да кўрди. Маймун ўзини бой ва қизнинг ҳақиқий дўсти

ҳисобласа-да, нодон эди ва унинг ҳаёт терисини шилиб олдилар. Эй биродар, бу ҳикоятни шунинг учун ҳам келтирдимки, сен доимо оқил ва доно кишилар билан улфатлик йўлини қидир! Ҳар қандай жоҳил ва нодон дўстликка арзимади!

НАЗМ:

Ёмон дўст ёмондир ёмон илондан,
Илон урар танга, фақат, тишини,
Ёмон дўст уради жонга нишини!

Келтиришларича, бир бахил киши тарки ватан қилиб оворалик йўлини тутди ва саҳрога бош уриб, биёбон кезишга тушди. Тасодифан, йўлда икки кишига дуч келиб қолди. Бу икки киши ҳам бахил киши эди. Улар бир-бирова билан танишгач, ҳар учови бир-бирининг бахил кишилардан эканлигини сезишди ва тезда тил топиб кетишди. Улар йўлда очиқиб қолишса белга тугилган нонларини олишар, бир-бировинга тескари қараган ҳолда овқатланиб, яна йўлда давом эттишар эди. Йўлда улардан бири қолганларига деди:

— Эй, ёронлар, сизлар нима учун тарки ватан қилиб, оворалик йўлини тугдингиз? Нима учун роҳатни мусофирлик меҳнатига алмаштирддингиз?

Улардан бири деди:

— Мен яшаётган жойда менга ёқмайдиган ишлар бўлиб туради. Уларни кўрсам раҳким ва ҳасадим кўзгаб, доимо кўнглим эзилиб юради. Биров-бирова яхшилик қилса ҳеч кўролмайман. Ўзимга-ўзим дедим: «Кел, бир-икки кун тарки ватан қилай, уларни кўрмай турсам, аҳтимол, кўнглим сая таскин тошар!» Шундай деб ватанни тарк этиб, овора бўлиб юрибман!

Иккинчиси сўз бошлаб деди:

— Ё тавба, мени ҳам қийнаган шу нарса! Шу нарса туфайли мен ҳам ўз юртимни ташлаб чиқдим! Қаёққа боришимни ўзим ҳам билмайман!

Учинчиси:

— Ҳар икковингиз ҳам мен мубтало бўлган дардга учрабсиз! Мен ҳам ҳасад ўтига чидай олмай, ватанимни тарк этдим!

Ҳар учови ўзаро тил топишиб, бир дардга мубтало эканликларини билишгач, иттифоқ бўлиб йўлда давом этдилар.

Бир ерга келишгач, йўлдан бир ҳамён олтин гошаб

олишди. Узоқ ўтиришиб, олтинни ҳеч бўлишолмади. Уларнинг ҳар бири ҳасад юзасидан олтиннинг барини олиш иштиёқида ёнишар, қолган иккита шеригининг олишини хоҳлашмасди. Улар олтинни бутунлай ташлаб кетайлик дейишса, ташлаб кетишолмас, бўлиб олайлик дейишса, ҳасад туфайли бошқа шерикларининг олишини исташмас эди. Шундай қилиб, бир кеча-кундуз саҳрода жанг қилдилар. Очлик ва ташналик уларни ҳолдан тойдирди.

Улардан нарироқда ўша юрт ҳокими ов қилиб юрган эди. Саҳро ўртасида уч кишининг ўтирганини кўриб, бир кишини юборди ва уларнинг ким ва нима қилиб ўтирганини билиб келишини тайинлади. Ҳоким юборган киши қайтиб келиб:

— Эй ҳоким, улар уч ҳасадчи эканлар. Олтин тўла ҳамён топиб олишибди. Бир кеча-кундуздан бери ҳасад туфайли уни тақсим қилишолмай, жанг қилишаётган экан! — деб хабар берди.

Ҳоким:

— Бундан ҳам яхшироқ ов бўлмайди! — деб, отдан тушди ва уларни чақиртириб келди. Сўнг уларга:

— Ҳар бирингиз ўз ҳасадингизни қай даражада эканини айтиб беринг. Шунга қараб олтинни тақсимлаймиз! — деди.

Биринчиси деди:

— Эй ҳоким, менинг ҳасадим шу даражадаки мен ҳеч қачон бировга яхшилик қилолмайман! Мабодо, яхшилик қилсам, у одам тинч ва осуда бўлса, мен гамгин бўламан!

Иккинчиси биринчисига қараб:

— Сен бахиллик ва ҳасаддан бебаҳра экансан! Менинг бахиллик ва ҳасадим шу даражадаки, биров-бирова яхшилик қилса, ўз молидан бировга бериб, у одамни хотиржам қилса, мен ўзимни қаёққа уришни билмай қоламан! — деди.

Учинчиси:

— Ҳар икковингизда ҳам бахиллик ва ҳасаддан асар йўқ экан! Сизларнинг қилган даъвоингиз бир пул! Менинг бахиллик ва ҳасадим шу даражадаки, агар бирор киши менга яхшилик қилса, фойдали сўзларни айтса, ҳасаддан жигарим куйиб кетади! — деди.

Уларнинг гапини эшитган кишилар ёқаларини тутиб, ҳайрат бармоғини тишлаб қолдилар.

Ҳоким уларга:

— Ҳаёт сизлар учун ҳаромдир! Ҳар бирингизга лойиқ

жазо бермоқ керак! Донолар: «Ситамкорга ситам қилмоқ адолатдир» дейишган! — деди-да, ҳеч кимга яхшилик қилишни хоҳламаган ҳасадчини ялангош, ялангоёқ ҳеч бир овқатсиз саҳронинг ичкарасига элтиб ташлашни буюрди. Бировнинг бировга яхшилик қилишини кўролмайдиган кишининг бошини танидан жудо қилиб, ҳасад ва бахиллик олаmidан қутқаришга амр қилди. Учинчисини эса яланғоч қилиб, қўлини орқасига боғлаб, бўйнига тош осиб, дарёда чўктириб ўлдиришга фармон берди.

Шундай қилиб, бу уч ҳасадчи ўз феълининг қурбони бўлишди.

НАЗМ:

Дармон қабул қилмас иллат ҳасаддир,
Ҳасадчининг доим ғами беҳаддир!

Эй азиз, бу ҳикоятни шунинг учун келтирдимки, одамлар ҳеч ранж ва бало, ҳасад ва бахилликдан кўра оғирроқ эмаслигини билсинлар! Ҳасадчи киши одамларнинг шод ва хушҳоллигидан доимо ғам чекади, алам тортади! Ҳа, дунёда ҳасад ва бахилликдан кўра ёмонроқ дарду алам йўқ! Шундай экан, сен доимо бундай кишилардан узоқ юр, уларнинг суҳбатидан қоч!

Оқил киши дунёнинг ғам-алами ва бор-йўғига қайғурмайди. Ортиқча мол топишга интилмайди. Мол ва пул учун фақат жоҳил кишиларгина интиладилар, такаббурлик билан тумшуқларини кўтариб, иззат ва обрў топиш кетидан қувадилар.

Эй оқил, очкўзлик ва бахилликни ўзинга шиор қилиб, мол ва пул топишнинг пайдан бўлма! Ҳасад ва бахиллик кўчасидан қоч! Ўзгаларга доимо мадад қўлини чўз! Ҳасад ва рашкдан ҳеч ким фойда кўрмаган! Аксинча, эл орасида хору залил бўлиб, эътибордан четда қолган. Мол-мулкнингни бекорга сақлама! Уни эл фойда кўрадиган нарсаларга сарфла! Фақат, аҳмоқ одамларгина юз меҳнату алам билан бойлик тўплайдилар, ундан на ўзи фойда топади-ю, на ўзгалар манфаат кўради! Бундай жоҳил кишилар кўриб-билиб туриб, кўрганидан ибрат олишмайди, нафси аммора кўйига кириб, рағж ва кулфат кўрадилар!

Эй ўғил, сен гапирмоқчи бўлсанг, аввало гапингни яхшилаб ўйла, сўнг гапир! Зарурат пайдо бўлгандагина сўзлашга одатлаш. Бўлмаса жим ўтир! Кўп ўйлаб, оз сўзлашда ҳикмат кўп. Бунинг мисоли сифатида қуйидаги ҳикоятни келтирамиз.

Баён қилишларича, қадим замонда бир бадавлат кишининг жуда ақлли ва зийрак ўғли бор эди. У ўғлини доно олим олдига олиб борди ва илму ҳикмат ўргатишини сўради. Олим болага парвона бўлиб, қўлидан келганича илм ўргатди. Бола имкони борича ҳаракат қилиб, олим айтган гапларини дил хазинасига жойлай бошлади. Натижада кўн ўтмай доно кишига айланди.

Кунларнинг бирда устод унга:

— Эй ўғлим, дунёда омон бўлай десанг, серган бўлма, зарурат бўлса гапир, бўлмаса жимликни ихтиёр қил. Кишининг бошига келадиган ҳар бир бало тилдан келади! Беҳуда гапиришдан, лақмачилиқдан, гийбат ва бўҳтон сўзларни айтишдан кишининг обрўйи пастлайди! Энг ёқимли хислат ва чиройли санъат феълни сақлай билишдир, деди ва бу ҳақда кўшгина ҳикматли сўз ва мақолларни келтирди. Шаҳзода устодга:

— Эй устод, сен нимаики деган бўлсанг, барига туншундим! Энди бундан буён қандай йўл тутишни яхши биламан! — деб жавоб берди!

Шу кундан бошлаб, у жуда камгап бўлиб қолди. Дўстлари ичида фақат фойдали сўз бўлсагина гапирар, бўлмаса жим ўтирарди. Бу ҳолдан унинг отасини огоҳ қилдилар. Отаси уёқ-буёқдан қанча гапирмасин ўғлидан ҳеч жавоб эшитмади. Уни касал деб гумон қилиб, табибларни чақиртириб келди. Аммо табиблар унинг соғ эканини айтдилар. Ота ўғлини сиқилиб қолибди деб гумон қилиб, овга олиб чиқмоқчи бўлди. Бола овда ҳам ҳеч нарса демади.

Аксига олиб ов қилиш учун ҳеч бир нарса топилмади. Овни қанчалик қидирмасинлар барибир ҳеч нарсага дуч келишмади. Ногоҳ дарахт орасидан тўтининг сайраган овози келди. Овчилар дарҳол бургутни парвозга келтирдилар. Бургут бирпасда тўтини ўлжа қилиб олди. Тўтини қафасга солиб, боланинг олдига олиб келдилар. Бола уни кўриб отасига деди:

— Эй ота, тўти ўз тилидан пилди, агар у ўз маконида жимгина гурганда эди, тилини сақлаганда эди, бошига кулфаг гушмаган бўларди. Шунинг учун кишининг бошига нима келса, тилидан келади дейишган.

БАЙТ:

Тўти сақлаганда эди тилини,
Қафас хижил қилмас эди дилини!

Отаси ўғлидан бундай ҳикматли сўзни эшитиб, гап

нимада эканини англади ва хушҳол бўлди.

НАЗМ:

Ота-она қаттиқ бўлади хурсанд,
Фарзанди бўлса гар муносиб фарзанд.

Эй биродар, билгинки, ўйламасдан гапиришдан кўн-
гилга озор етиши мумкин. Жимлик ва хомушликдан эса
ҳеч кимга озор етмайди. Бу борада бир ҳикоятни нақл
қиламиз.

Келтиришларича, Иброҳим Самарқандий бир куни бо-
зорда ўтирар эди. Унинг олдидан от сотиб олган киши
ўтиб қолди. Ўтирганлардан бири ундан:

— Эй биродар, отни қанчага олдинг? — деб сўради.

У киши:

— Фалончага, — деб қийматини айтди.

Сўраган киши унга:

— Ҳуда қимматга олибсан, пулига арзймайди! — деди.

Иброҳим Самарқандий унга:

— Нега аҳмоқона гапларни гапирясан?! Шу гапнинг
билан бир неча гуноҳга йўл қўйдинг. Аввало сотувчини
ғойибона ғийбат қилган бўлдинг! Кейин эса харидорнинг
кўнглини сийдирдинг! Бундан ташқари одамзод айбдан
холи эмас, у қанчалик тўла-тўқис иш қилса ҳам, бир ёғи
кам бўлади. Агар сен жим ўтириб, хомушлик йўлини тут-
ганингда шунча хатога йўл қўймас эдинг! — деди.

Халиги киши ўз қилмишидан хижолат бўлиб қолди.

Улуғлар айтадиларки, олти пайтда одамнинг тили
жим бўлмаса, ундай тилнинг борлигидан кўра соқов бўл-
моқ афзалдир. Биринчи — кўп гапиришда, иккинчи —
қасам ичишда, учинчи — кишини уялтириб қўядиган бе-
ҳуда ҳазил-мутойиба пайтида, тўртинчи — кишини ёмон-
лаб тилга олишда, бешинчи — эркаклар орасида ўзгалар-
нинг хотини ҳақда гапиришда, олтинчи — ўзини бошқа-
лардан юқори қўйиб мақтаниш пайтида!

Бузургмеҳр ҳакимдан сўрадилар:

— Эй ҳаким, киши учун энг яхши нарса нима?

У деди:

— Жим турмоқ! Беҳуда гапиришдан кўра гапирмай
турмоқ!

Яна сўрадилар:

— Агар у бўлмасачи?

Ҳаким деди:

— Агар у бўлмаса, киши учун адаб яхшидир!

Ундан яна сўрадилар:

—Агар адаб ҳам бўлмаса-чи?

Ҳаким жавоб берди:

—Ёқимли хулқ, одамлар билан стиқ юзли бўлиш, дўсту душман билан мураса қилиш!

Яна ундан сўрадилар:

—Бу хислатлар ҳам бўлмаса-чи?

Ҳаким:

— У пайтда одамнинг ўлгани яхши, — деб жавоб берди.

Келтиришларича, бир киши бир донадан насихат қилишни сўради. Доно унга: «Ховли-жойнинг, илму-одобнинг кимдан қолган деди». У киши: «Отамдан!» деб жавоб берди. Доно унга: «Шунинг ўзи насихатдир. Агар сен яхшилик қилсанг, яхшилик қолади, ёмонлик қилсанг, ёмонлик қолади», — деди.

Энди эса, душмандан эҳтиёт бўлиш, уни кучсиз деб алданмаслик, ундан қутулиш чора-тадбирлари ҳақидаги масал-ҳикоятни келтираман. Бу ҳақда шундай мақол бор «Пашша қутурса филни йиқитар!» Бу мақолга муносиб бўлган қуйидаги ҳикоятни эшит!

Баён қилишларича, бир чумчуқ дарё сирғоғидаги дарахт тепасига ин қўйган эди. Уша атрофда бир фил бўлиб, у ҳар куни дарёга сув ичгани келар, сув ичиб бўлгач, чумчуқ ин қўйган дарахт остига келиб, ётиб олар сўнг ўршдан туриб, дарахтга қаттиқ-қаттиқ ишқаланар, индаги чумчуқ болаларини йиқитиб юборай-юборай дерди. Чумчуқ ўз болаларининг хавф-хатарда қолганини кўриб, ўзига-ўзи деди: «Фил менинг душманимдир! Душманни ҳикмат ва тадбир юзасидан иш кўриб, оёқдан қулатмоқ лозим!» Донолар бекорга: «Душман билан тик олишувга кўчинг етмаса, макру ҳийлани қўлдан берма» дейишган! Яна улар: «Ўғарс икки қўлдан чиқади»-дейишган! Бу ишда ҳамкорлик қилиш учун бирорта тарафдор тоини, биргаланиб душманни йўқотиш лозим! Мен пашшаларнинг олдига боришим, улар билан маслаҳат қилишим керак. Донолар: «Маслаҳатли иш тарқамас», деганлар! Ҳар бир ишда маслаҳат билап иш тутилса, катта ёки кичикдан муносиб фикр чиқиши мумкин! Шунинг учун: «Клчкина игна қилган иш катта найза қўлидан келмайди!» деб айтадилар! Яна: «Пашша филнинг душман» деган мақол ҳам бор! «Душманни ожиз деб фаҳмламаслик керак!»

У шундай деб, пашша ва чивиллар маконига борди ва уларнинг бошлиғига деди:

— Эй азиз дўст, сенга ҳожатим тушиб келдим! Донорлар «Бошига иш тушса агар етгай биродардан мадад»,— дейдилар. Шу кунгача орамизда душманлик бўлиб, биз сизнинг лашкарингизни қирар, ҳар бирингизни болаларимизга ов қилиб тутиб берардик. Энди сулҳ тузайлик. Сен пашшалар сардорисан, сўзимга қулоқ сол, ёрдам қўлини чўз!

Пашшалар сардори:

— Эй, биродар, гапир, нима ҳожатинг бор? Биз пашшалар, қўлимиздан келса, ёрдамимизни аямаймиз,— деди.

Чумчуқ унга деди:

— Эй, азиз биродар, дўст габли кунда билинадн дейдилар. Энди биз ўзаро сулҳ тузиб, дўст бўлдик! — деди-да, ўзи билан фил орасидаги воқеани айтиб берди ва охирида деди: — Шу кунгача менинг бир неча болам ҳалок бўлди. Сендан плтимосим шуки, сен ўз лашкаринг билан филнинг кўзига ва қулогига кирасан, ўткир нишингни урасан!

Пашшалар сардори чумчуқнинг таклифини қабул қилди. Эртасига кун бўйи ва тунда ҳам тўхтовсиз филнинг кўзи ва қулогига кириб, иши урдилар. Филнинг кўзларидан қон равон бўлди. Шунда чумчуқ пашшалар сардорининг олдига бориб:

— Энди орамизда сулҳ тузилди, ҳеч қандай низо бўлмайди, биз сизларга зарар етказмаймиз! — деди.

Пашшалар сардори:

— Яна биздан нима тилайсан? — деди.

Чумчуқ:

— Орамиздаги иттифоқ мустаҳкам бўлиб, нифоқ бутунлай кўтарилиши учун ишни охиригача етказмоқ керак. Бунинг учун тўпланиб бориб, яра бўлган фил кўзига ўз тухумларингизни қўясиз! У ерда қурт пайдо бўлади ва филнинг кўзи кўр бўлади!

Пашшалар сардори чумчуқнинг таклифини қабул қилди. Натижада филнинг кўзи кўр бўлиб қолди.

Чумчуқ яна ўзига ўзи: «Хийла билан ўч олишга муваффақ бўлдим. Аммо, ишни охиригача етказиб, душманни бутунлай ҳалок этмасам кўнглим тиңчимайди!» — деди-да, тўғри бақаларнинг олдига борди ва уларга воқеани айтиб деди:

— Энди фақат сизларнинг ёрдамингиз зарур!

Бақалар:

— Биз нима қилишимиз керак? — деб сўрашди.

Чумчуқ уларга:

— Сизлар ўз одатингиз бўйича, тонг пайтида дарё-нинг энг чуқур жойига бориб, вақиллайсизлар. Кўр бўлиб, сувсаб юрган ва сувнинг қаердалигини билмаган фил овозингиз чиққан томонга боради. Сув ичишга тушмоқчи бўлади-ю, тойиб кетиб йиқилади ва чўкиб ҳалок бўлади! — деди.

Тонгда бақалар чумчуқнинг айтганини қилишди. Сувсаган фил бақалар овозини эшитиб дарё лабига борди ва қулаб ҳалок бўлди. «Пашша қутурса филни йиқитади» деган мақол шундай пайдо бўлди.

Бу масални шунинг учун келтирдимки, ҳар бир киши ўз душманини кичик ёки ожиз деб ғафлатда қолмаслиги, қанча кичик бўлса, шунча катта деб, доимо ҳушёр турмоғи лозим. Шунинг учун мақолда: «Кичкина деманг, бизни, кўтариб урамиз сизни» деганлар. Яна: «Юзта дўст кам, битта душман кўп!» деган мақол ҳам бор. Кичкинагина учқундан олов пайдо бўлиб, бутун оламни қуйдириб юбориши мумкин.

Бу гапдан хулоса шуки, душмани бечора деб ҳисоблама, пашша ва фил ҳақидаги масалдан ибрат ол! Шайх Саъдий айтади:

Пашшалар қутурса, йўғон жуссали
Филни ҳам қулатиб, ғамга солади.
Ўзаро бирлашса агар чумоли,
Шернинг терисини шилиб олади!

Эй биродар, билгинки, душман ҳақида шундай мақоллар бор, яъни айтадилар: «Душмани кучсиз деб бўлмайди», ёки «Душман ҳеч қачон дўст бўлмайди, лавлаги эса гўшт бўлмайди».

Эй фарзанд, энди эса қуйидаги ҳикоятни эшит ва унинг маъзини чақ, ибрат ол!

Ҳикоят. Ўзинг хоксор олиб юрувчи, бойликни менсимовчи, доимо илм кетидан қувган бир киши бор эди. Қушлардан бирида у бир олимнинг шуҳратини эшитиб, зиёратига бормоқчи бўлди. Қўлида ҳеч нарсаси бўлмагани учун йўлда бир оз райҳон шохи топиб тухфа сифатида олим олдига қўйди, тиз чўкиб қўлидан ўпди. Олим унинг саломига алик олмади ва эътибор ҳам бермади. Илм толибининг дили оғриди, бир чеккага бориб индамай ўтираверди ва ўзига-ўзи деди: «Бу олим ўз илмига мағрурланиб кетибди. Бироз ўтирайчи, қани нима гап бўлар экан, шунга қараб иш тутаман!» У шун-

дай хаёл билан ўтирар экан, ногоҳ эшик очилиб, башанг кийинган бир киши кириб келди. Орқасидан эса тугун кўтарган хизматкори намоён бўлди. Олим иргиб ўрнидан турди, саломига алик олди, икки қўлидан тугиб тўрға ўтказди ва қуюқ ҳол-аҳвол сўраб кетди. Ғулом қўлидаги тугунни олим қўлига берди. Олим:

— Хуш келибсиз, сизни кўришдан беҳад хурсандман!—деб, меҳмондорчиликнинг бутун қопун қондасини жойига қўйиб, зиёфат қилди. Сўнг барча шогирдлари китобларини кўтариб келиб, унинг атрофига ўтиришди. Халиги бой билан олим орасида суҳбат қилиб бораркан. Илм толиби бўлмиш хоксор киши ўзига-ўзи: «Бу олим ҳақиқатан ҳам беадаб экан, уни бошлаш пайти келди»—деди-да, ўрнидан туриб, олимнинг рўбарўсига ўтирди ва унга деди:

— Эй олим киши, мушкул бир масалага жавоб берсангиз!

Олим ундан:

— Нима экан?—деб сўради.

Илм толиби унга деди:

— Эй мавлоно, сиз бугун илму-фаъл даъво қилмоқдасиз. Айтингчи, сизнинг фикрингизча салом неча хил бўлади?

Олим:

— Салом бир хил бўлади, салом-алик қилиш барча кишиларга вожибдир!—деди.

Илм толиби унга:

— Йўқ, сизнинг назарингизда салом икки хил бўлади. Сиз ўзингизнинг гапингизга ўзингиз қарши чиқмоқдасиз!—деди.

Олим унга ўқрайиб:

— Бу гапларни қаердан олдинг?—деди.

Илм толиби давом этди:

— Сиз салом-аликда бой билан камбағал орасида фарқ бор деб биласиз. Мен бундан бир неча дақиқа илгари олдингизга келиб салом бердим. Қўлимда ҳеч нарса йўқлигини кўриб, алик олмадингиз. Бироз ўтмай ёнингизда ўтирган бадавлат киши кириб келди, хизматкорининг қўлидаги тугунни кўрдингиз, саломига алик олдингиз, ўрнингиздан туриб, тўрға ўтказдингиз. Бу билан салом бир хил бўлади, салом-алик барчага вожиб деган сўзингизга қарши чиқдингиз! Донолар китобида: «Биров сизга салом берса, унинг саломидан кўра яхшироқ қилиб алик олинг» дейилмаганими, ахир! Сиз илмини бойлик то-

ниш учунгина ўқиган экансиз. Биздек бечораларни шунинг учун ҳам хор тутдингиз!

Ўтирганлар илм толибининг гаплари ҳақ эканини тасдиқлаб, бош қимирлатдилар. Илм толиби гапини давом эттириб деди:

— Инсон учун меҳмондан азизроқ нарса йўқ. Мен сизнинг уйингизга меҳмон сифатида келдим. Сиз инсонлар одатини ҳам поймол қилдингиз. Меҳмонни ҳурматлаш ўрнига, саломига алиқ олишни ҳам лозим кўрмадингиз! Китобларда: «Ҳар ким меҳмонни эъозламаса, у одам эмас» — дейилган. Яна бир ерда: «Меҳмонга очиқ юз ва ширин сўз бўлиш юз йиллик тоат-ибодатдан яхшидир», дейилган. Сиз илмингизга мағрурлашиб, ён атрофингизга ҳар хил китобларни йиғиб, бойлик тўплаш йўлига кирибсиз! Ён-верингизга шунча китобни йиғиб олиб, аммо, ундаги ёзилган нарсаларга амал қилмасангиз, бундан нима наф?!

Илм толибининг гапларини эшитган одамлар унга офарин айтдилар. Олим эса қизарганича ўтирар, нима дейишнини билмас эди. Сўнг гўлдираб:

— Эй биродар, нега менга шунча ёнишиб олдинг, ахир мен нима гувоҳ қилдим?— деди.

Илм толиби деди:

— Сизни илмига амал қилмаган десам, гап ҳам тушунмайдиган киши экансиз. Шунча гапини ва келтирган далилларини ҳали ҳам сизга таъсир қилмаяпти, барча китобларда фақир ва бечора кишиларга кўмак қилинг, толиби илмларни ҳурмат қилинг дейилади. Сиз бундан аксини қилдингиз. Ёнингизда ўтирган бойни эъозладдингиз. Биз бечора ва ҳеч нарсасиз кишиларни хор тутдингиз. Илм сиздек кишига ҳайфдир!

Унинг гаплари ҳақ эканини англаган, илминини бойлик топиш асоси қилиб олган олим мулзам бўлиб қолгач, узр сўрашдан ўзга чораси қолмади ва хато қилганига иқроор бўлди. Илм толиби эса бундай кишидан илм ўрганиш номуносиб деб ўз йўлига равона бўлди.

ЭЙ АЗИЗ, билгинки, киши ўз тилига доимо аҳтиёт бўлмоғи, ҳар бир гапини ўйлаб гапирмоғи лозим. Киши қайда бўлмасин ва қачон бўлмасин тилини ёмон сўздан асраса, ўйлаб, мулоҳаза билан гапирса, доимо фойда топади. Айтилган сўз отилган ўқ, уни қайтариб бўлмайди. Кўп сўзда кўп хато бўлади дейдилар. Кўп киши тили туфайли ўзини бало домига мубтало қилади. Кўкракка қадалган найзани чиқариб олиш мумкин, аммо, дилга

санчилган сўз заҳарини чиқариб бўлмайди. Сўзни ўйлаб гапирмоқ ва тилини ёмон сўздан асрамоқ ҳақида қуйидаги ҳикоятни келтираман.

Ҳикоят. Келтирилганларича, бир кишининг ейишга овқати, сотиб олишга пули қолмагач, очлик балосидап қутулиш учун кўча ва бозорни кезиб юрарди. Қоронғи тушгач, бир уйнинг ёнидан ўтиб кетаётиб, бир кишининг ўзича ҳиргойи килаётганини эшитиб қолди ва очиқ турган эшикдан ҳовлига кириб, ўзини қоронғига олди. Очиқ турган деразадан уй эгаси кўришиб турарди. Уй эгаси тўқувчи бўлиб, чиройли матога рангин безаклар тўқир, ажойиб ва гаройиб гуллар расмини солар эди. Буни кўрган ҳалиги киши ҳайрон бўлганича туриб қолди ва вақт ўтганини ҳам сезмади. Ўзича ўйлаб деди: «Кел сабр қилай, ҳозир бу тўқувчи ўз ишини тугатади ва уй-қуга кетади. Мен секин кираманда, у тўқиган бу матони ўғирлайман ва бозорга олиб чиқиб сотаман. Баҳузур кун кечираман!» У шундай хаёл билан томошани давом эттирди. Айниқса, унинг тўқувчининг ҳиргойиси ҳайрон қолдирди. Тўқувчи зум ўтмай, ҳадеб: «Тил бошнинг посбонидир!» деб такрорлар эди.

Тўқувчи топга яқин ўз ишини тамомлади. Кишини ҳайратга соладиган рангин безакли матони тўқиб тугатди. Сўнг ўзича гапира бошлади: «Эй тил, сеп мени шармапда қилма! Донолар: «Кишига нима келса, тилдан келади»— дейишан. Эртага подшо олдида мени жонимдан жудо қилма! Эй гил, сендан кўмак тилайман, менга ёрдам қил, подшо ҳузуридан соғ саломат чиқишимга ёрдам бер!».

Унинг бу сўзларини эшитган ҳалиги кишининг ҳайрати яна ҳам ошиб кетди. «Бунда қандай сир бор» экан, деб ўйланиб қолди. Сўнг бу ҳолатни охиригача кузатишга қарор қилди. Тўқувчи эрталаб тўқиган нарсасини кўтарганича подшо саройига равона бўлди. Ҳалиги киши ҳам изма-из унинг кетидан кета бошлади ва унга эргашиб подшонинг олдига кириб борди. Подшо ва унинг аъёнлари тўқилган нарсани ёзиб кўриб, ҳайратда қолдилар ва бу ноёб санъатга таҳсин ўқидилар. Ниҳоятда шодланган подшо тўқувчига қараб:

— Эй, тўқувчи, айтгинчи, бу ажойиб матони қаерга қўйса, нимага ишлатса муносиб бўлади?— деб сўради.

Тўқувчи бироз ўйланиб турдида, сўнг деди:

— Эй подшо, уни ҳозирча эскиртмасдан хазинага солиб қўйиб, сиз вафот қилган пайтигидега тобутинг устига ёи-

гапларида эди, барча халойиқ уни томоша қилиб, лаззат олган бўлар эди!

Подшонинг ранги ўчиб, ғазаби ўт олиб кетди. Тездан бу тўқувчини дорга осиб, жонидан жудо қилишга фармон берди.

Одамлар ичида турган ҳалиги киши журъат қилиб олдинга чиқди. Тиз чўкиб подшога арз қилди:

— Эй подшо, агар рухсат этсалар, бу тўқувчининг аҳволини айтиб берсам!

Подшо рухсат этгач, ҳалиги киши гап бошлаб деди:

— Мен бечора кишиман. Ўғрилик учун унинг уйига кирган эдим. Донолар: «Ўғри бўл — мард бўл!» деганлар. Унинг уйига кирсам, ҳадеб ўзинча: «Тил бошнинг посбони. Эй тил, мени подшоҳ олдида шарманда қилма! Мени асраб қол, кўмак қил!» деб такрорлар эди! — деб бўлган воқеаларнинг ҳаммасини оқизмай-томизмай айтиб берди.

Подшо ҳалиги кишининг гувоҳлиги туфайли тўқувчини кечирди ва озод қилди. Ҳалиги кишига ҳам инъомлар бериб, уйига жўнатди.

Эй ўғил, бу ҳикоятни шунинг учун келтирдимки, сен ўз тилингда аҳтиёт бўл. Ҳар нарсани ўйламай валдирайверма, бу ҳикоятнинг маъзини чақиб, ибрат кўзи билан боқ ва ҳамиша ўзинга ҳушёр бўл!

Эй азиз, кишига ранжу меҳнат юзланганда сабру тоқат қилмоғи энг яхши ҳислатдир.

Ҳикоят. Келтиришларича, бир куни Фазл ибн Абдуллоҳ олдига бир киши кириб келди ва унга арз қилиб деди:

— Эй шайх, кечаси уйимга ўғри кирди, барча молу асбобимни ўғирлаб кетди, мен ҳамма нарсамдан айрилиб, оч қолдим!

Шайх унга:

— Бор, шукр қил, яхшиямки ўғри шайтон эмас экан. Агар у шайтон бўлганда дилинг уйига кириб, одамгарчилигингни ўғирлаб кетарди!— деди.

Ҳикоят. Келтиришларича, Ҳорун ар-Рашид Яҳё Бармакни енгиб, унинг хонадонини вайрон қилиб, кимдаким, унинг номини тилга олса, мол-мулкни мусодара қилиш ва ўзини жазолаш ҳақида фармон берган эди. Бир куни Ҳорунга: «Фалон маҳаллада дунё кўрган кекса бир чол ҳар куни кечқурун одамларни йиғиб Яҳё Бармакни мақтаб ваъз ўқияпти» деб хабар қилдилар. Ҳорун

бир неча кишига ўша кексанинг уйига бориб, панада яшириниб, нима қилаётганини билиб келишга фармон берди. Улар бориб қарашса, ҳақиқатан ҳам, кекса киши атрофига одамларни ўтқизиб, йиғлаган ҳолда Бармакийни дуо қилиб, унинг мақтовини қилаётган экан. Уларнинг йиғилиши тугаб, қария уйдан ташқарига чиққанда панада турган Ҳорун одамлари уни тутиб олишди ва унга: «Халифа Ҳорун фармонига мувофиқ сени унинг олдига олиб борамиз!»—дейишди. Қария уларга: «Майли, тақдиримда борини кўраман, биламанки халифа мени ўлдиради, агар рухсат берсаларингиз болаларимга васиятнома ёзсам!»—деди.

Улар қарияга:

— Ҳозир уйингга бориб, васият ёздингиз пайт эмас. Майли, шу ерда ёзаюки!—дейишди.

Қария дарҳол васиятнома ёзиб, ғуломни орқали уйига жўнатди. Сўнг уни Ҳорун олдига олиб келдилар. Ҳорун уни кўриши билан ғазабланиб қичқирди:

— Сен ўз қилмишингни менидан яширмақчи бўлдингми?! Нега мен нобуд қилган кишиларни мақтаб юрибсан?! Ҳозир буюраман, тилингни суғуриб олишади!

Қария журъат қилиб деди:

— Эй амир, мен сенинг ғазабланишингга сабаб бўлдим! Тангрининг ўзи сенга раҳм ато қилсин! Сўзларимга қулоқ солишингни сўрайман! Майли, сўнгра нима қилсанг розиман!

Ҳорун пириш сўзли қариянинг сўзларини тинглашга аҳд қилди ва унга рухсат берди. Қария сўз бошлади:

— Эй амир, менинг исмим Манзар ибн Муғирадир. Менинг авлод-аждодим Дамашқнинг эътиборли кишилари эди. Толеим келишмай, давлатимдан айрилдим. Қўлимда нимаки бўлса, ҳаммасидан жудо бўлдим, жаҳон кезишга гушдим. Ҳеч ерда шодлик кўрмадим. Қийинчилик ва камбағаллик ўти вужудимни куйдирди. Бир куни Бағдодга келдим. Хотиним ва болаларимни бир мачитга қўйиб, бирорга киши фақирлигим жароҳатига малҳам қўярмикин деган умидда, кўчага чиқдим. Бир ерга келсам, бир тўда ясаган ва отга минган кишилар ўтиб кетишпти. Ичимда: «Булар албатта меҳмондорчиликка кетишпти» деб ўйладим. Очликдан тоқат қолмагани учун мен ҳам ўзимни улар орасига урдим ва бирга кетавердим. Бир вақт зебу-зийнатлар билан оро берилган бир саройга кириб келдик. Хайрон бўлиб, ёнимда ўтирган кишидан: «Бу қандай сарой, бу тўпланганлар ким?»

деб сўрадим. Ҳалиги киши: «Бу Яҳё Бармакийнинг уйи, уни ҳамма билади, бугун бу ерда никоҳ тўйи бўляпти!» — деб жавоб берди.

Бироз ўтгач, ходимлар ўтиришдаги ҳар бир киши олдига бир товоқдан олтин қўя бошлади. Улуғ кишилар қатори менга ҳам бир товоқ олтин ва либос ҳадя қилишди. Мен хуррам дил билан ўрнимдан турдим ва жўнаб қолдим. Шу пайт орқамдан етиб чиққан ғулом мени чақириб қолди. Ичимда: «Тамом, ҳозир инъом қилган нарсаларни тортиб олишади» деб ўйладим.

Мени Яҳёнинг олдига олиб боришди. У меҳрибонлик билан ҳол-аҳвол сўраб, юқоридан жой кўрсатди ва деди:

— Кўринишдан маълумки, сен меҳмонга келган бу мўътабар кишилар орасида бегонага ўхшаб турибсан? Айт, қаерликсан?

Мен ўз саргузаштларимни бошдан охиригача айтиб бердим. Яҳё:

— Бу шаҳарга қачон келдинг, қаерга қўндинг?—деб сўради.

— Яқинда келдим, бола-чақаларимни фалон мачитга ташлаб келганман!—деб жавоб бердим.

У менга:

— Майли, хафа бўлма, хотиржам ўтиравер!—деди-да, ходимни чақириб, қулоғига бир нарсалар деди. Сўнг яна мен билан суҳбатга киришди. Бошқалар қатори яна менга плтифотлар кўрсатиб, инъом-эҳсонлар ҳадя қилди. Мен ундан кетишга рухсат сўрадим, рози бўлмади. Болаларим ёлғиз эканини айтдим. У эса: «Мачитдаги кишига биров тегмайди!»—деб жавоб берди. Ночор тўй тантанасида тунни ўтказдим. Тонгга яқин Яҳё менга:

— Агар аёлингдан безовта бўлаётган бўлсанг, майли, бор, уларни кўриб кел — деди ва ходимни қўшиб берди. Мачит томон юрмоқчи эдим ходим мени бошқа томонга бошлади ва данғиллама бир саройга етиб келганимизда ходим менга: «Бола-чақаларинг шу ерда!»—деди. Ичкари кирдим. Иккита хожа, бир неча дарбонлар ўрнидан туриб, менга таъзим қилишди ва «Қираверинг, бу сизнинг саройингиз!»—дейишди. Ичкарига кириб, бола-чақаларимни кўрдим ва шодликдан ўзимни қаёққа қўйишни билмадим. Эрталаб яна Яҳёнинг олдига бордим. У мени яна меҳрибонликлари билан хушнуд этди.

Қария шу сўзларни айтиб йиғлашга тушди, сўнг деди:

— Эй амир, нега яхшиликнинг шукрини қилмай, туз еб тузлиққа тупириш номардлик-ку!

Ҳорун ўз қилган ишидан пушаймон бўлди ва қарияга минг динор пул бериб, жўнатиб юборишни тайинлади. Қария инъомни олиб, ер ўпди ва деди:

— Бу ҳам Бармакнинг баракатидан!

«Неъматга шукр қилмоқ неъматни зиёда қилади» деган мақол ўша кунлардан қолган.

Эй азиз, бу ҳикоятни шунинг учун келтирдимки, киши учун қилинган яхшилик одамлар хотирасидан абадий ўчмаслигини ҳар ким тушунсин! Демак, оқил киши шундай кишики, дунёда фақат яхшилик қилади, бировнинг яхшилигини мамнуният билан эслайди! Бировнинг қилган яхшилиги эвазига шукр қилмоқ одамнинг мартабасини оширади, мақсад ҳосили томон йўл очади!

Ҳаким Фирдавсий тарбияси бузуқ кишилар ҳақида қуйидаги назми келтиради.

НАЗМ:

Аччиқ бўлса дарахт, уни кўчирсанг,
Жаннатга элтсанг-у, яхшилаб эксанг.
Қавсар суви билан суғорсанг уни,
Ўғит учун асал солсанг ҳар куни.
Оқибат меваси пишгани замон,
Ўша аччиқ мева бўлар бегумон!

Эй, азиз, огоҳ бўл ва бу насиҳатларни қулоғингга ол, доимо яхши кишилар билан улфатчилик қил! Ножинс ва ярамас кишилардан қоч! Дангаса, хасис ва бахил одамлар билан суҳбат қурма, токи уларнинг таъсири сенга ҳам урмасин!

НАЗМ:

Эй жоним, ярамас кишилардан қоч,
Сени бошламасин ёмонлик томон!

Эй, азиз, халқингга доимо яхшилик қил, қилган яхшилигинг улардан сенга қайтади. Ҳеч кимсага қасддан ёмонлик қилма, кимки, ёмонлик қилса, шубҳасиз, бу қилган ёмонлиги бир куни ўзига қайтиб келади. Одамлар шундай одатга эгадирларки, улар ҳаётда доимо бир-бировларига яхши алоқада бўладилар, суҳбат қурадилар, биридан бири ўрганади, бирининг таъсири бирига уради. Яхшига қўшилган кишилар яхшилик томонга юрадилар. Шунинг учун сен олим, фозил, доно ва билимдон

кишилар билан ҳамсухбат бўл, уларнинг суҳбати кишининг дил ойнасида қирс, тамъа, бахиллик губорини су-
пуриб ташлайди.

Эй азиз, билгинки, ҳақиқий суҳбат одамнинг қалбига қараб бўлади, яъни одамнинг дилидан бировнинг дилига дарча очилмагунча, икки кишининг орасида ҳақиқий муҳаббат ва пайвандлик ҳосил бўлмайди. Шунинг учун донолар: «Дилдан дилга йўл бор» деб мақол тўқишган. Дил дилни топгандагина улар бир -бирининг аҳволини тушунадилар, шундагина ҳақиқий суҳбат, соф дўстлик пайдо бўлади. Жалолиддин Румий ўз маснавийларида поклар суҳбатини қуйидагича тараннум қилади.

НАЗМ:

Яхшиларнинг суҳбатин қўнглингга сол,
Ҳеч ёмоннинг суҳбатин қилма хаёл.
Кўр, қизил гул боғ ичин хандон қилур,
Мард киши номардни ҳам инсон қилур.
Гарчи сен бўлсанг агар мрамар каби,
Яхши бирла бўлгайсен гавҳар каби.

Бузургмеҳрдан сўрадилар: «Нега сен қўлингдан кетган нарсага хафа бўлмайсан ва қўлингга келган нарсадан шодланмайсан?!» У деди: «Қўлдан кетган нарсени дилтанглик ва ғамгинлик билан топиб бўлмайди! Азия умрни эса, мол-дунё шодлиги билан беҳуда ўтказиб бўлмайди! Шундай экан, нега энди фойдасиз нарса учун ғам чекай ва менга бир умр вафо қилмайдиган нарса билан қувонай?!»

Эй азиз, бу ҳикоятдан ибрат ол, қўлингдан кетган нарсага қайғурма, уни қайтариб бўлмайди. Мол-дунёга қувонма, у бир умр сен билан қолмайди! Қайси ишга қўл урсанг унинг оқибатини ўйла, бошингга қийин ишлар тушса, муносиб тадбир қўллашни ўрган! Сенга ибрат бўлиши учун қуйидаги муносиб ҳикоятни келтирамиз.

Келтиришларича, Баши Исроил қавми орасида бир киши бўлиб, у дарё сафарига чиққан эди. Ногоҳ қаттиқ шамол қўзғалиб, кема қояга урилди ва кемадаги кишилар фарқ бўлди. Ҳалиги киши эса кемадан ажралган бир дона тахтага илашиб, қирғоққа чиқишга муваффақ бўлди. У қирғоқда тўпланиб турган амир ва вазирлардан иборат бир тўда отличларни кўрди. Отличларнинг кўзи ҳалиги кишига тушиши биланоқ, барчаси отдан тушишди

ва унинг устига шоҳона хилхатлар тапилашиб, самап отга миндириб, шаҳарга олиб кетишди, иззагу икром билан салтанат тахтига миндиришди. Аркони давлат унинг қарписида қўл қовуштириб, сипоҳу хазинани унинг ихтиёрига ҳавола қилишди. Ҳалиги киши гаажжубланиб ўзича: «Ё тавба, бу қанақа сир бўлди», дерди.

У бир неча кун дам олиб, ўзини ростлаб олгач, хаёлга чўмиб деди: «Ўлим чангалидан қутулиб, салтанат тепасига чиқиб қолдим. Ҳарқалай тирик қолганимга шукр қилмоғим, бундан буён аҳволим не кечишини ўйлаб, эҳтиёт чораларини кўрмоғим зарур».

У шундай деб, вазирлар орасида энг доно саналган вазирни йўқлатди. Уни эъзоз-икромлаб, ўз сирларига маҳрам қилди. Охири кунларнинг бирида вазирга ёрилиб деди:

— Эй, доно вазир, бу мамлакат ва салтанат аҳволи ва сирдан мени воқиф қил. Бу ерда қандай сир бор?

Вазир унга:

— Эй, подшо, бу вазеанинг сирини сўрама. Айтсам, бутун айнинг ва хурсандчилигинг мотамга айланади,— деди.

Подшо эса унга:

— Эй, доно вазир, мен сени энг яқин дўстим ва сирдошим деб билгайман. Вазирларнинг ичидан фақат сени танлаб олдим ва сирдош қилдим. Сен менга барча сирасорони очиб ташла. Вақт ўтмасдан аввал унинг тадбирига киришайин. Донолар: «Қасалнинг олдини ол» дэб бекорга айтишмаган,— деди.

Вазир подшо ишнинг оқибатини мулоҳаза қилувчи доно ақалигини сезгач, оҳиста деди:

— Эй подшо, сен иш кўзини биладиган кишига ўхшайсан! Шунинг учун сенга бу мамлакат халқининг одатини айтиб берай! Бу халқнинг ҳар йилда тайин қилган бир куни бўлиб, ўша кун барчаси тўпланишади ва подшони тутиб олиб, шаҳар четидан ўтувчи катта дарёга улоқтиришади. Эртасига эса узоқдан келаётган мусофирни тутиб олишиб, тахтга ўтқазадилар. Унга эса бу сирни ошқора қилишмайди. Ҳар йили шу аҳволни такрорлайдилар!

Подшо деди:

— Эй, вазир, ҳозир қўлимпада ҳамма имконият бор, гима қилсак қудратимиз етади! Бу балодан қандай қутулмоқ мумкин? Чорасини топ!

Вазир ўйланиб тургач, деди:

— Дарёнинг нариги юзида бир чангалзор бўлиб, доимо кўм-кўк бўлиб туради. У ерда ҳеч ким яшамайди. У ерга усталарни ва боғбонларни юборамиз. Чиройли уйлар ва саройлар қуришсин, атрофни боғ-роғга айлан-тиришсин. У ерга яхши матолар ва бойликларни юборамиз. Сўнг яхши сузувчи ғулومлар ва кема ясовчиларни юбориб, кемаларни тайёрлатиб қўямиз. Сенинг подшо-лик муҳлатинг тугашида олдинроқ мен у ерга бораман. Кема ва сузувчиларни юбориб, сени қутқариб оламан!

Вазирнинг айтганлари тез кунда амалга оширилди ва шаҳар бунёд этилди. Халқ подшоли дарёга улоқтиришга аҳд қилган кун вағир подшоли огоҳлантирди ва ўзи янги бунёд этилган шаҳарга етиб борди.

Эртасига халқ подшоли тутиб, дарёга улоқтирдилар. Вазир томонидан тайёрлаб қўйилган ғаввослар подшоли тутиб олиб, кемага чиқардилар ва янги шаҳарга элтди-лар.

Подшо, вазир ва у ерга олиб борилган халқ осойишта ҳаёт кечира бошладилар.

Эй, азиз, агар сен бу ҳикоятнинг мағзини чаққан бўлсанг, унга амал қилсанг, олдинга қўйган мақсад ва матлабинга етган бўласан! Ён-атрофнинг қара, ман-ман деган забардаст кишилар ҳам, кунли келиб ажал шарба-тини ичадилар. Сенга ҳам бу кеса навбати келиши му-қаррардир. Шундай экан, азиз умрингни ғафлат билан ўтказсанг, бундан ҳам оғирроқ шармандалик ва ноба-корлик йўқ!

Эй азиз, эл орасида «Қанча ғайрат этарсан, насиб этса етарсан» деган машҳур мақол бор. Энди сенга ана шу мақолнинг пайдо бўлиш тарихини айтиб берамиз.

Айтишларича, Ғазна шаҳрида Абдулаъло номли бир софдил киши бор эди. У ҳаётда доимо муваффақиятсиз-ликка учрар, нима иш қилса, зарар тортарди. Шунинг учун доимо: «Қанча ғайрат этарсан, насиб этса етарсан!» деб такрорлаб юрарди. У барча нарсадан безор бўлиб, бир кунли бир донишманднинг олдига борди ва ундан:

— Эй ҳақим, менга бир йўл кўрсат, дунёда энг фа-зилатли иш нима?—деб сўради.

Донишманд унга:

— Дунёда энг ғазилатли иш — илм олиш! — деди. Абулаъло яна ундан:

— Энг ҳалол ейиш ва кийиш қандай ҳосил бўлади?—деб сўради.

Донишманд:

— Қўл меҳнати ва пешона тери билан!—деб жавоб берди.

Абулаъло шу кундан бошлаб кундузи илм таҳсил қила бошлади. Кечаси эса бўз тўқиб билан машғул бўлди. У ҳар кеча бўз тўқир экан, доимо ўзича замзама қилиб: «Қанча гайрат этарсан, насиб этса этарсан» деб такрорларди.

Иттифоқо, Ғазна ҳокими Маҳмуд Ғазнавий киши ганимас либосида шаҳар кўчасини айлапиб юриб, Абулаълонинг ҳиргойисини эшитиб қолди.

У ўзича: «Бу ерда бир сир борга ўхшайди. Текшириб кўриш керак!» деди-да, эшик ҳалқасини қоқди. Сўнг Абулаълога қараб:

— Мен бир мусофир кишиман, тунайдиған жойим йўқ, бу кеча сенинг меҳмонинг бўлсам!—деди.

Абулаъло унга илтифот қилиб:

— Киравер, бу ер ўз уйинг, бемалол тунашинг мумкин!—деди ва уни эъвоз-икром билан тўрга ўтқазди, бисотида бор озгина қотган нонини меҳмон олдига қўйди. Бир кўзада сув ҳам келтирди. Сўнг деди:

— Марҳамат, борим шу. Донолар: «Уйда ниманг бўлса меҳмонники» деганлар!

Меҳмон унинг сўзларидан завқланиб бироз нон еган бўлди. Сўнг мезбон унга:

— Узоқ йўл юрганга ўхшайсан, ётиб дамингни ол!—деди, жой солиб берди. Меҳмон тўшакка чўзилиши билан мезбон яна ўша хиргойисини бошлаб, тўқишга киришди.

Меҳмон бироз ётгандек бўлди, сўнг ўрнидан туриб мезбоннинг олдига борди ва деди:

— Эй биродар, нега ҳадеб битта гапни такрорлайверасан? Бунинг сирини нима? Илтимоc, сир бўлмаса бу нарсадан мени ҳам огоҳ қил,—деди.

Мезбон ўзининг ўтмиши, аянчли аҳволи, қанча уринса ҳам ҳаёти яхшиланиши ўрнига ёмонлашиб боргани ҳақида гапириб берди. Маҳмуднинг унга раҳми келди. Ичиди: «Бу бечора кишини камбағаллик балосидан қутқариш керак!» деб ўйлади.

Эртасига энг яхши ошпазни чақириб, заъфарон қўшилган аъло навли палов тайёрлаб, устига учта товуқни пишириб қўйишни, товуқларнинг бири ичига нўхат ва пиёз ўрнига лаъл ва ёқут тўлдиришни, иккинчисининг ичига қизил тилло тўлдиришни, учинчисининг ичига эса дур ва марварид тўлдиришни, кечаси ҳеч ким кўр-

майлиган пайтда Абулаъло эшиги олдига қўйиб келишни буюрди. Ходимлар унинг айтганини қилдилар.

Абулаъло кечқурун ташқарига чиқса, идишда овқат турибди. Дарҳол олиб, ичкарига олиб кирди. Устини очиб қараса, бир лаган палов билан учта пиширилган товук турибди. У бундай таомни умрида кўрган эмасди. У шошиб-пишиб овқатга қўл узатмоқчи бўлди-ю, бироқ, тўхтаб ўнча деди: «Эй Абулаъло, сен нафси амморанг кўйпга кирма, агар уни шу бугун шундай лаззатли таом билан ҳушнуд қилсанг эртага ҳам тошиб беришни сўрайди, сени бир умр саргардон қилади. Қим олиб келганини билмаган бир таомга иштилиш яхши эмас. Бундан ташқари, шундай аъло таомни бир ўзинг ейишинг ҳам тўғри эмас. Эҳтимол, сендан очроқ, таомга ташнароқ бирор кимса бордир. Шундай кишига инъом қилмоқ зарур!»

Унинг ёдига ҳозиргина сафардан қайтиб келган савдогар тушди. Абулаъло: «Унинг уйида ҳеч ким йўқ, ҳойнаҳой овқат ҳам тайёрламаган бўлса керак. Паловни ўша кишига олиб кириб берақолай!» деди-да, савдогарга бўлган воқеани айтди ва палов билан товукни қолдириб изига қайтди.

Лазиз таомни кўрган савдогарнинг иштаҳаси ўт олиб кетди. Дарҳол товуклардан бирининг қоринни ёрди. Қараса лиқ тўла олтин! Бошидан ҳуши учиб, қўли ўзига бўйсунмай кўйди. Қолган товукларни ёриб, ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. У ўнча: «Тавба, бу тушимми — ўнгимми?! Ё ҳозир келган киши Хизирмиди?! Ахир шунча бойлик билан бир умр қимирламай ётиб ҳаёт кечирини мумкин-ку!» деди. Сўнг тунда бутун мол-ҳолини олиб, кўчиб кетди. Абулаъло эрталаб савдогарнинг уйига лаганини олиш учун келди. Савдогарнинг кўчиб кетганини, лаганини эса бир ходимига қолдириб кетганини билиб, орқага қайтди.

Тонг отгач, Маҳмуд Ғазнавий Абулаълонинг уйига келди ва ундан:

— Кечаси юборилган таомни едингми?—деб сўради.

— Йўқ,—деб жавоб берди. Абулаъло, — бир савдогар узоқ йўл босиб келиб, овқат қилишга ҳам улгурмаган эди. Мендан кўра у очроқ деб унга олиб чиқиб бердим! Бундан ташқари у олиб келган матолар билан танишиб, кераклиги бўлса ундан олиб тўқиншга ишлатмоқчи эдим. Лазиз таомни емаслик билан нафсим оғзига оёқ қўйишга муваффақ ҳам бўлдим!

Маҳмуд Ғазнавӣ ўрнидан тураркан, воқеадан уни оғоҳ қилиб деди:

— Ҳа, сен айтган гап ҳақ экан. Ростдан ҳам қанча ғайрат этарсан, насиб этса этарсан, деганинг тўғри бўлиб чиқди!

У тўқувчи билан хайрлашиб, йўлга равона бўлди. Бу мақол ҳаёт саҳифасида Абулаълодан ёдгор бўлиб қолди.

Эй биродар, ўз нафсига ҳоким бўлган, ҳалол топиб, ҳалол ейдиган бир киши ҳақида ибратли ҳикоятни келтирамиз. Уни ўқи ва ибрат ол!

Ёзишларича, қадим замонда бир киши бўлиб, у жуда софдил, хасад ва кибр нималигини билмас, фақат қўл меҳнат билан топган ҳалол молидангина овқат ер, шубҳали нарсалардан доимо қочар эди. Қуни келиб, маишати бузилди, егани ҳеч нарсаси қолмади. Уч кун овқатсизлик балосини тортгач, учинчи кун анҳор лабига келиб ўтирди ва ногоҳ сувда оқиб келаётган олмани кўриб қолиб, тугиб еди. Сўнг ўзича: «Эй аҳмоқ, сен доимо ҳалол ер эдинг, ўз қўлинг билан топган нарсадангина овқатланардинг! Бугун сен нима иш қилиб қўйддинг! Нафсинг кўйига кириб, кимники эканлигини билмаган олмани еб, аҳдингни буздинг!»—деб тавбиҳ берди. Сўнг олма анҳорга қаредан тушганини билмоқчи бўлиб, анҳор ёқалаб кета бошлади. Анча йўл юргандан кейин бир боққа етиб келди ва воқеани айтди. Боғ эгаси унга:

— Биз уч ака-укамиз, учовимизнинг ҳам боғимиз бўлиб, мазкур анҳор ҳар учовимизнинг ҳам боғимиз ичидан ўтади! Агар ўша олма менга қарашли бўлса, майли, уни сенга ҳалол қилдим!—деди.

Сўнг уни яхшилаб меҳмон қилди ва тунаш учун жой берди. Тонг отгач, софдил кишининг кўнгли тинчимамай, иккинчи акасининг боғи томон равона бўлди ва унга ҳам бўлган воқеани баён қилди. Бу боғ эгаси уни танир эди. Иззат-иқром билан кутиб олиб, меҳмон қилди ва унга:

— Агар ўша олма менинг боғимдан бўлса, мен уни сенга ҳалол қилдим!—деди.

Софдил киши олманинг қайси боғдан эканлигини билмагани учун кўнгли тўлмади. Тонг отгач, узоқ йўл босиб, учинчи аканинг уйига борди ва воқеани баён қилди. Учинчи ака унга:

— Мен сени бир ҳафта меҳмон қиламан, ундан сўнг жавобимни айтаман!—деди.

Софдил киши:

— Йўқ, аввал олмага рози ёки норози эканингни

айт! Ундан сўнг нима қилсанг розиман!—деди.

Боғ эгаси рад қилиб:

— Рози бўлиш-бўлмаслик менинг ихтиёримдадир! Шундай экан истаган кунимда жавоб айтаман!—деди.

Софдил киши:

— Бўлмаса уни менга сот, пулини топиб келиб бераман!—деди.

Боғ эгаси эса:

— Бир иш бор, ўшани қилмагунигча рози бўлмайман!—деди.

Софдил киши:

— У қандай иш экан, тезроқ айт!—деди.

— Менинг бир қизим бор, — деди боғ эгаси, — кўзи кўрмайди, тили соқов, қўл-оёғи ишламайди, унинг устига қулоғи кар! Агар уни хотинликка қабул қилсанг, ўшандагина рози бўламан!

Софдил киши ниҳоятда оғир аҳволда қолди. Унинг ҳеч кими йўқ эди. Роза бўлмай деса, еган олмаси қорнида ҳазм бўлмай турганга ўхшар, рози бўлай деса, бундай «таъриф ва тавсиф»га эга бўлган хотин билан қандай ҳаёт кечиришни ўйларди. Охири ўзинча: «Ахир, бечора қизда нима гуноҳ! У ҳам ҳаёт лаззатини тотиши керак. Савоб учун уни никоҳимга оламан ва бахтиёр қиламан!» деб аҳд қилди.

Қизни унга никоҳлаб бердилар. Софдил киши тунда қизнинг олдига кирди ва ҳайронликдан қотиб қолди. Унинг қаршисида чиройда тенгсиз ўн беш кунлик тўлин ойдек сарв қомат бир қиз турарди. У адашиб қолдим шекилли деб орқасига қайтди ва бир чеккада турган қизнинг отасига дуч келди ва ундан:

— Бу менга айтган қиз эмаску?!—деб сўради.

Қизнинг отаси унга:

— Эй йигит, қизимда ҳеч қандай айб йўқ! Мен уни кўр дейиш билан ўзга эркаклар юзига тикилмаганини, соқов дейиш билан ҳеч қачон беодобопа гаплар айтмаганини, кар дейиш билан фойдасиз ва бемаза сўзларга асло қулоқ солмаганини, қўлсиз дейиш билан ҳеч бир ҳаром нарсага қўл урмаганини, оёқсиз дейиш билан бирорта номақбул жойга қадам изи қилмаганини билдириш эди. Шундай покиза ва ифбатли қизга сепдан ўзга муносиб софдил куёв топа олмаслигимга ишониб, сенга топширдим! Менинг шу қиздан ўзга фарзандим йўқ! Бутун мол-мулким сеники! Шу бугундан бошлаб менинг фарзандимсан! — деди.

У киши софдил ва ҳалоллик туфайли шундай бахтга эришди. Эй биродар, бу ҳикмати шунинг учун келтирдимки, то софдил ва ҳалоллик кишини бахту саодатга етказишини, эл орасида азизу мўътабар қилишини билгин!

Эй биродар, эл орасида: «Хунар, хунардан унар» деган мақол бор. Хунардан киши ҳеч қачон хор бўлмайди. Оғир кунларда хунари туфайли ўз ризқи-рўзини толиб ейди. Гапимизнинг далили сифатида бир ҳикоят келтирамиз.

Айтишларича, Гашиоси кунларнинг бирида ўз ваганидан айрилиб, Қўстантания шаҳрига келиб қолади. Унинг ёнида бирор тийин ҳам пули йўқ эди. Ейишга нарса топмай, оч қолди. Бировдан сўрай деса, иззагнафси йўл қўймасди. Унинг ёнига ёшлиги тушди. У болалик пайтида мактабга бораркан йўл четида жойлашган темирчи дўкони олдида бироз гўхтаб, темирчиларнинг пичоқ ва болта ясашларини гомоша қилар эди ва бунинг сиридан бирмунча воқиф бўлиб қолган эди. Гашиоси кўп ўйлаб ўтирмай, темирчилар олдида борди ва уларга деди:

— Эй биродарлар, мен ҳам темирчилик сиридан анча хабардорман, мени ҳам ўзларингизга шерик қилиб олсаларингиз!

Темирчилар рози бўлишди. Гашиоси бир неча муддат ишлаб пул йиғди. Сўнг ватанига қайтиб борди. У баланд мартабага эришган пайтида барча ёшу қарини касб-хунар ўрганишга даъват қилди. Болаларни куннинг аввалида ўқитиб, иккинчи қисмида хунар ўргатишга фармон берди.

Эй ўғил, бу насиҳатга қулоқ сол. касб-хунар ўрганишдан ор қилма, меҳнат қилишни ўрган! Юрт ва элнинг ривожини ҳам хунарга боғлиқ. Энг ҳалол ва энг ёқимли емиш ва кийим хунардан ҳосил бўлади! Хунариширини ҳазина! Кунини келиб дунё тасодифлари туфайли молу мулкдан ажрасанг ҳам, хунардан ҳеч қачон ажрамайсан! Хунар сенинг доимий ҳамроҳинг, мададкорингдир!

Эй ўғил, дунёда энг ёқимсиз ва энг ёмон ҳислатлардан бири ишлагандан бировларнинг инъом-эҳсонига тамаъ қўзини тикиб ўтиришдир. Касбу хунар эгаси тамаъдан холидир. У ўз хунари фазилати туфайли ўз қўл меҳнати билан ҳалол тошиб, ҳалол ейди!

Эй ўғил, хунарсиз, дангаса ва ишқечмас кишилар

билан улфат бўлма, уларнинг таъсири сенга ҳам уради. Дангасаларнинг доимий фикру ўйи ишламасдан катта-катта ейиш, яхши кўйнишидир. Улар доимо беҳуда сўзлашни, вақтни хуш ўтказишни, танларини семиртиришни ўйлайдилар. Семиз кишининг эса дил кўзи бекилган бўлади, доимо ором топишни ўйлайди. Кўп еб, семиришни ўйловчи кишиларни донолар ҳайвон табиатли кишилар дейдилар.

Эй азиз, элда: «Шер ўлжасини саситиб ейди» деган мақол бор. Энди шу мақолнинг исботи ва келиб чиқиши ҳақида қуйидаги ҳикоятни келтирамиз.

Айтишларича, Қози Шоҳид Қуфа шаҳрининг олимларидан бири эди. У деди:

— Мен Қуфада Яҳёнинг олдида ўтирганимда «Шер ўлжасини саситиб ейди» деган мақол зикр қилиниб қолди. Яҳёга: «Бу мақолнинг асли йўқ, тўғри-нотўғри эканлиги номаълум»—дедим. У эса: «Халқ бирор нарсанинг тағнига етмагунча бир нарса демайди»—деди ва қуйидаги воқеани тақрир қилди.

— Мен бир кун дадам олдида ўтирган эдим. Бир тўда кишилар бақириб-чақириб кириб келишди. Дадам нима воқеа бўлганини сўради. Улар: «Дўстларингиздан фалон киши фалон чангалзордан ўтаётганда шер ҳужумига учради. Шер уни отдан йиқитиб, ўз маконига судраб кетди!»—дөйишди. Дадам ҳайрон бўлиб:

— Ё ажабо, бу қандай сир бўлди! Утган йили худди шу жойда унинг отасини ҳам шер олиб кетган эди!—деди. Сўнг оху фарёд қилаётган унинг ўғли ва ходимларига тасалли бериб:

— Сабр қилишдан ўзга чорамиз йўқ!—деди ва унинг ўғлини ходимлари билан бирга уйга жўнатиб юборди.

Орадан икки кун ўтди. Дадам билан бирга гаплашиб ўтирган эдик. Одамлардан бири кириб:

— Шер ҳужум қилган киши омон-эсон уйига қайтиб келибди!—деб хабар берди.

Дадам ҳайрон бўлиб ўрнидан турди. Мен дадам билан биргаликда у кишининг уйига чопдик. Ҳақиқатан ҳам, у уйда экан. Юз ва бошида шер қолдирган жароҳатлар кўриниб турарди. Дадам уни қучоқлади ва деди:

— Эй биродар, тезроқ воқеани баён қил! Қандай қилиб омон қолдинг!

— Мен чангалзордан отлиқ ўтиб келардим,— деб ҳикоя қилди у,—бошқалар орқароқда келишар эди. Ногоҳ панадан сакраб чиққан шер мени отдан қулатиб, кама-

римдан тишлаганича уйи томон судраб кетди ва мени ўликлар орасига олиб бориб ташлади. Мен кўзимни қия очиб қардим. Шер ўлжаси бўлмиш баъзи ўликлар ҳали чириб улгурмаган, баъзилари эса сасиб кетган эди. Шер мени ўликлар орасига ташлагач, ўзи навроққа бориб, сасиб кетган ўликнинг гўштидан ея бошлади. Онда-сонда менга қараб қўяр эди. Мен эса ўликларнинг сассиқ ҳидидан нафасим қайтиб, ўлар ҳолга келган эдим. Шер қорини тўйгазгач, менинг устимга келиб, ҳидлади ва у ёндан-бу ёнга ағдариб кўрди. Мени ўлган деб гумон қилган бўлса керак, оҳиста юриб, бошқа ов қасдида узоқлашиб кетди. У кўздан йўқолгач, ирғиб ўрнимдан турдим, енгил нафас олиб, қочинга шайландим. Шу он кўзим оёғим остида ётган ҳамёнга тушди. Бу чарм ҳамённи олиб, фурсат ғанимат эканда, йиқила туртила қочиб қолдим. Ва минг азоб билан чангалзордан ялапгликка чиқдим. Очлик, ташналик ва жон-жаҳдим билан югурганимдан ҳолдан тойган эдим. Бироз дам олиш учун ўтирдим ва қўлимдаги ҳамённи очдим. Ҳамёндаги олтинлар орасида турган дадамнинг муҳрини кўрдим. Уни олиб, кўзларимга сурдим. Шунча заҳмат тортиб, ҳам ўлимдан қутулдим, ҳам дадамнинг ҳалол бойлигини топдим. Шунинг учун донолар: «Бировнинг ризқини биров емайди» деб айтганлар.

Дадам ва ўтирганлар унинг ҳикоясидан таажжубда эдилар. Шу кундан эътиборан: «Шер ўлжасини саситиб ер»—деган мақолнинг ростлиги исботланди. Маълум бўлдики, халқ тўқиган ҳар бир мақолнинг ҳақиқати бўлиб, беҳуда айтилмас экан.

Энди (форс тилида) «с» ҳарфи билан бошланувчи мақолларни эшит; дард соҳибни бўл, дармон топасан; юз қарғага бир ялоқ етади; ўз овози ўзига ёқимли эшитилади; сафроси бошига уринти, қарс бир қўлдан чиқмайди; овнинг ўлгиси келса, овчига қараб чопади; сабр барча ишларнинг калитидир; сабр аччиқ, аммо ширини бор; сабрнинг таги олтин.

Билгиники, сабрда хосият ва манфаат беҳисобдир. Сабр шундайки, мусибат ва бало айёмида дод-фарёд қилинмайди, дардни пчга ютилади ва қовоқ солиб, юз ўзгартирилмайди. Унинг яна бир кўриниши шундайки, одамлар орасида бечоралиқдан шикоят қилинмайди, тоқат ва чидам йўлини тутади.

Келтиришларича, бир улуғ кишини тухмат билан зиндонга ташладилар. У киши бу ҳолга тоқат қилолмай,

бесабрлик йўлини тутиб, безовта бўлаверди. Унинг яқин дўсти бор эди. Шу дўстга унинг аҳволи ҳақида хабар бердилар. Дўст унга шундай мазмунда хат ёзди: «Эй биродар, тақдирга тан бериб, сабр ва чидам йўлини тут, бу меҳнат ва бало бошингда бор экан, ўзингни қийнайверма. Бало ва меҳнат зиндонида сабр ва чидам йўлини тутсанг, улардан қуйидаги ҳислатлар юзага келади. Биринчи, гуноҳ қилишдан қўрқасан. Иккинчи, саботлилиكنи ўрғасан. Учинчи, гафлат уйқусидан уйғонасан. Тўртинчи, озодлик ва тоза неъматлар қадрини биласан. Бешинчи, ёмон ишлардан юз ўгириш, тавба қилиш бахтига эришасан. Олтинчи, фақат яхшилик қилиш, ёмонликдан узоқ бўлиш фикрига тушасан».

Зиндондаги киши дўстининг бу хатини ўқиб, сабр отига минди ва ортиқча ўзини-ўзи қийнаш, безовталиқ йўлидан тийилиб, меҳнати енгиллашди.

Зуннун Мисрий айтади: «Сабр — бу барча меҳнат оғирлигини мардона енгил, бечора ва ночор бўлса-да, ўзини бадавлатдек туттиш, кўринган кимсага аҳволи ҳақида шикоят қилавермаслик, ғамли айёмда ҳам ўзини хандон ва очиқ юзли қилиб кўрсатишдир».

Энди бу борада қуйидаги ҳикоятни келтирамиз. Нақл қилишларича, қадимий айёмларда бир киши бўлиб, уни Абу Собир (Сабр отаси) деб аташарди. У киши сабру матонатда маъруф ва машҳур эди. Унинг бошига қандай мусибат етмасин, ҳеч вақт ҳеч кимсага шикоят қилмас, ҳеч ким унинг доду фарёд қилаётганини эшитмас эди. Айтишларича, Абу Собир яшаётган қишлоқда бир шер пайдо бўлиб, у одамларнинг чорваларини талар, баъзан эса дуч келган кишини пора қилиб кетарди. Бир куни одамлар тўпланиб келиб, Абу Собирга шундай дейишди:

— Эй пайх, биз шернинг устига бостириб бориб, уни дафъ қилмоқчимиз. Сен нима дейсан?

— Сизлар бу ишга заиф ва нотавонсизлар — деди уларга Абу Собир, — қўлингизда на қурол бор ва на кураш асбоби. Сизлар деҳқончилик қилувчи кишисизлар. Сизларнинг жанг қилишингиз, қўйнинг бўри билан олишганига ўхшайди. «Чумчуқ сўйса ҳам устаси сўйсин» дейдилар. Сизлар ўзингизни таҳликага солмангиз. Бирор кун сабр қилиб, ўйлаб кўрайлик, шояд бир йўли топилар. Сабр барча ишларнинг калитидир.

Орадан икки кун ўтгач, иттифоқо, ўша юрт подшоси ов қилиб, шу қишлоқ ёнидан ўтиб қолди ва у ерда шер борлигидан хабар топди. Подшо ўзича: «Шунча лашкар

билан шерни йўқота олмасам, бечора халқ уни қандай йўқотади»,—деб ўйлади ва лашкарга чангалзор атрофини ўрашга буюрди. Охирул-амр шерни тутиб олдилар ва ўлдирдилар. Бу хабар халққа етиб, жуда хурсанд бўлишди ва бу воқеадан Абу Собирни ҳам огоҳ қилишди.

Эй азиз, бу ҳикоятни шунинг учун келтирдимки, сабрнинг манфаати кўплигини ва унинг патижаси улуглигини билгин. Ҳар ким сабру матонат кўчасига қадам қўйса, сурур ва нажот мевасига етишади.

Мақолда «Гапни гапир уққанга, жонни жонга суққанга» дейилади. Шунга мос ҳикоятни келтираман.

Келтиришларича, Яман вилоятида бир ҳаким бўлиб, у фазлу дониш билан комил, барча илмлар билан мукамал эди, сафар қилиб юриб, бир кишига дуч келиб қолди. У киши араб эди. Ҳаким унга:

— Эй, араб, менга содиқ рафиқ бўл,—деди.

— Бунинг учун нима қилишим керак?—сўради ундан араб.

— Орага нарвон ташлайман,—деди ҳаким унга.

Араб ҳайрон бўлиб:

— Эй ажам, бу йўлда нарвон нима қилсин,—деди.

Ҳаким унинг тушунмаганини сизди. Яна авча юришгач, ҳаким арабга қараб:

— Эй биродар, аввал сен мени минасанми ёки мен сени минайми? — деб сўради.

Араб эса:

— Эй азизим, салламни зўрға кўтариб, кетяпман-у, сени кўтара олмайман, — деб жавоб берди.

Ҳаким ундан номуносиб жавоб эшитгач, жим бўлиб қолди.

Улар бироз юришгач бир экинзорга етиб келдилар. Экинзор кўм-кўк бўлиб ётарди. Ҳаким арабдан:

— Бу экинни еганми ёки ейдими? — деб сўради.

— Эй ажам, қизиқ одам экансан, — жавоб берди араб. — Бу экин ҳали кўм-кўк турипти, ҳали дон ҳам олмапти-ю, сен бўлса, еганми-ейдими, дейсан-а.

Ҳаким унинг ўқимаган, водон эканини сизди. Индамай кетаверди. Эргаси куни бир ерга етиб келдилар. У ерда бир киши ўлган бўлиб, жанозага шай турардилар. Ҳаким арабдан:

— Айтчи, у ўлганми-тирикми?—деб сўради.

Араб унга:

— Ҳеч ким бундай номақбул гапларни гапирмайди. Сен худди жиннилардек сўзлаяпсан. Сендан бундай гап-

ларни эшитишга тоқатим йўқ. Ақлинг борми, ахир, уни кўмишга олиб кетишяпти-ю, сен тирикми-ўликми, деб сўрайсан-а,—деди.

Ҳаким табассум қилди-да, жим бўлиб қолди.

Улар араб яшайдиган манзилга етиб келдилар. Ҳаким мусофир бўлгани учун борадиган жойи йўқ эди. Шунинг учун араб уни ўз уйига олиб кетди.

Арабнинг бир қизи бўлиб, ўн беш кунлик тўлиқ ой-дек чиройли эди. Латофат ва фаросатда ҳам тенгсиз эди. Қизнинг одати шу эдики, дадаси ҳар гал сафардан қайтиб келганда нималарни кўрганини, кимлар билан ҳамроҳ бўлганини сўрар эди. Бу гал ҳам худди шундай қилди.

Араб:

— Эй фарзандим, бу гал бир нодон киши ҳамроҳ бўлиб қолди. Мен бундай кишини ҳеч қачон кўрмаган эдим. Живниларга ўхшаб гапиради. Жонимдан тўйга-зиб юборди,—деди.

Қиз:

— Нима деди, айтиб бер,—деб туриб олди. Араб ҳаким билан бўлган гапларнинг барисини ҳикоя қилиб берди. Охирида:

— Эй, қизим, аблаҳга жавоб жимликдир. Мен унга ҳеч нарса демасдим. Мусофир бўлгани учун ўзим билан бирга олиб келдим,—деди.

Қиз отасига:

— Эй дада, у нодон эмас экан, буни унинг саволларидан билдим. У фозил ва дошманд одам экан. Сен уни тушунмагансан. У сени синамоқчи бўлган,—деди.

Сўнг отасига ҳакимнинг саволлари нимадан иборатлигини тушунтириб, деди:

— Унинг: «Ўртага нарвон ташлайлик» дегани машҳур мақолдир ва у ўзаро гаплашиб, суҳбатлашиб кетиш, шу туфайли йўлнинг узоқлигини сезмай қолишга ишорадир. Яна: «Сен мени минасанми, мен сеними» дегани аввал суҳбатни мен бошлайми ёки сен бошлайсанми, деганидир. Чунки, сафарда бирор киши ҳикоя бошласа, бошқалар унга қулоқ солиб, вақт ўтганини билмай қоладилар ва манзилга зерикмай етиб оладилар. Унинг: «Экинчи еганми ёки ейдими» дегани экин соҳибининг қарзи борми ёки йўқми эканини билишдир. «Бу киши ўлганми ёки тирикми» дейиш билан унинг дунёда қолдирган ёдгорлиги борми-йўқлигини билишдир. Агар кишининг фарзандлари бўлса ёки ҳаммом, кўприк, иморат қуриб қолдирган бўлса, ундай киши ўлса ҳам

тирик деб саналади. Борди-ю молпараст, дунёпараст, хасис бўлса, ўлгач биров унинг номини тилга олмайди. Эй дада, сен хато қилисан, бор, у кишидан уэр сўра ва саволларининг жавобини айт, токи сени аблаҳ одам экан деб тушунмасин.

Араб ҳақимнинг олдиға кирди, ундан уэр сўради ва саволларининг жавобини бир-бир тақрир қилди. Сўнг деди:

— Йўлда хаёлим сал парিশовроқ эди. Энди унинг жавобини айттиман.

Ҳақим:

— Бу жавоблар сендан эмас. Рост айт, ким ўргатди сенга? — деб туриб олди.

Араб охири иқрор бўлиб:

— Бир қизим бор, фасоҳат ва балоғатда замон доноларидан қолишмайди, алломаларни ҳам олим қаторида кўрмайди, ўша менга ўргатди,— деди.

Ҳақим бу сўзларни эшитиб, ниҳоятда ҳушҳол бўлди. Сўнг арабдан илтимос қилиб, қизи билан учрашишга рухсат сўради. Сўнг қиз билан суҳбат қуриб, унинг одоби ва доволигини ёқтириб қолди. Қизнинг розилигини олгач, совчи қўйиб, қизни сўратди. Шундай қилиб, қизни унга никоҳлаб бердилар.

МУҲАММАД ҲУСАЙН

МЕБОЯД ДИД

МУҲАММАД ҲУСАЙН ВА УНИНГ «МЕБОЯД ДИД» КИТОБИ

Муҳаммад Ҳусайн Толибпурий ибн Шайх Аля Афсар Ҳиндистоннинг Муршидобод шаҳрида яшаган. У ўз даврининг олим ва доно одамларидан бири бўлган. Муҳаммад Ҳусайн ва унинг бир неча авлодлари муншийлик ва дабирлик вазифасида ишлаганлар.

Муҳаммад Ҳусайн 1877 йили ўзининг «Мебойд дид» («Кўрмоқ керак») номли китобини ёзиб тугатди. Асар форс тилида ёзилган. Асарнинг муқаддимасида келтирилишича, Муҳаммад Ҳусайннинг Миён Муҳаммад Абдул Азим исмли ўғли бўлиб, бу китобини унга атаб ёзган. Муаллиф бу китобни ёзишда ўзидан олдин ўтган доноларнинг асарларини ўқиб, улардаги ибратли ҳикматларни тўплаб, ширин иборатлар билан тўлдириб, қайта ишлаган. «Агар фурсат ёр бўлса,—деб ёзади муаллиф,—бу рисоланинг жумлаларини ўқисинлар ва унга амал қилсинлар. Чунки, беамал илм — асалсиз мум каби белазат бўлади!»

Муҳаммад Ҳусайннинг бу китоби 1900 йилгача Ҳиндистонда беш марта нашр қилинган. Қуйида 1900 йили октябрь ойида Лакнавада босилган бешинчи нашрдан намуналар ўқийсиз.

* * *

Бахтиёр бўлишни истасанг, қуйидаги хислатларни ўзингда мужассам қилгин:

Авалло, ота-она ҳақини адо қил! Ота-она хурсандлиги киши учун дувёда катта давлатдир.

Ёши улуғ кишиларни иззат ва ҳурмат қил. Кичикларга шафқат ва марҳамат кўрсат!

Кибр ва ғурурдан узоқ бўл! Кибр кишини эл орасида хор ва беқадру беъътибор қилади.

НАЗМ:

Кучинг борки, кибрга бўлма йўлдош,
Кибр бир кун кўзингдан тўккуси ёш.

Такаббур бўлмаса одам жаҳонда,
Йшар изаиғи-ю, бўлгай омонда!

Мусибатли ва оғир дамларда қапоат ва сабрни пеша қил! Сабр бағоят мақбул ва маъқул сифатлардан биридир.

Қариндош уруғларингни ўзингдан узоқлаштирма! Уларга марҳамат кўзи билан боқ! Уларнинг гашига қулоқ сол ва яхшилик қил! Раҳм — узоқ яшаш учун воситадир ва у кишининг тўқ-фаровон яшашига сабабчи бўлади.

БАЙТ:

Кишидан рози бўлса гар қариндош,
Ошиб обрўйи, бўлгай барчага бош!

Ҳеч бир кишини, хоҳ у тирик бўлсин, хоҳ ўлик бўлсин, ёмон сўзлар билан камситмаслик керак.

Ғаразгўй ва ҳасадгўйлар гашига ишонма! Ҳатто, уларни маърака ва мажлисингга ҳам киргизма!

Тухматчи ва бўҳтончилардан узоқ бўл! Бадгумон кишиларга яқинлашма!

Ҳеч қачон бировга тухмат қилма!

Биров учун юрагингда туғилган гивани уч кундан ўтказмай йўқот. Дунёда ҳасад ва гивадан оғирроқ ранж йўқ. Чунки ҳасадчи одамлар шодлигидан пайваста ғам остида юради. Ўзгалар роҳатидан донмо захмат тортади.

РУБОИЙ:

Ҳасад шуъдай дардки, дорию дармон

Қабул қилмас. дилни ўртар беомон.

Дейдилар, ҳар ҳасад элга зарардир,

Аммо ҳасадчига элдан ҳам зиён!

Айб яширишни киши ўзи учун шпор қилмоғи керакки, бу улуғ кишиларнинг ёқимли хислатларидандир.

Бировга ваъда берган бўлсанг, албатта, ваъдангга вафо қил! Ваъдага вафо қилмоқ мард кишиларнинг иши бўлиб, улуғ кишиларнинг чиройли хислатларидан биридир.

БАЙТ:

Ваъдага вафодан кўра яхшироқ,

Нарса йўқ жаҳонда кишига, ўртоқ!

Ҳар кимса билан кулиб туриб, очиқ юзлилик билан сўзлаш!

Агар икки кишининг орасида хусумат пайдо бўлса, уларни яраштиришга ҳаракат қил ва бу ишда ҳеч кучингни аяма!

Агар сизнинг қадрү мариябанлиз орлиб амалга минсангиз, ўзингиздан кичикларнинг хизматини ерда қўйманг ва барча ишларни адолат юзасидан адо қилинг!

Барча катта-ю кичикка, хоҳ у дўст бўлсин, хоҳи душман, Шайх Саъдий айтганидек, яхшилик қилинг!

БАЙТ:

Олтин-кумуш аҳсон қил ҳар яхшию ёмонга,
Бирин савоб иш бўлса, бирин тузоқ зиёнга!

Яхшилик-яхши ном келтирувчи, карам ва саховат эса кишини бахтиёр қилувчидир.

БАЙТ:

Ким элга хизмат қилса, умри шодликка тўлди,
Хино элга бош эгиб, юзи қип-қизил бўлди.

Кечириш ҳамда шафқатни ўзингга одат қил! Бирон уэр сўраса, узрини қабул эт! Ўч олишдан кўра узрини қабул қилишда лазаат кўпроқдир!

ҚИТЪА:

Ишинг ўнгдап келиб, зафар бўлса ёр,
Уэр сўровчилар узрин қабул қил!
Гуноҳкор ўз феълин қурбони бўлар,
Афв ҳиди тегса, тирилади, бил!

Ўзингни ёмон кишилар суҳбатидан узоқ тут! Ёмон кишилар суҳбати жаҳаннам ўтидан ҳам ёмонроқдир. Ҳар суҳбатнинг ўз таъсири бўлади. Чунончи, яхши кишилар суҳбати давлатни оширса, ёмон кишилар суҳбаги захматни оширади.

БАЙТ:

Суҳбатга арзимас ҳар бир қора дил,
Суҳбат учун яхши дўстлар пайдо қил!

Кишиларга улардан аввалроқ салом беришга шошма!
Бу улуғ кишиларнинг фазилатларидан бўлиб, камтарлик шиконларидан биридир.

Қавму-қариндошларнинг орасида шундай йўл тутки,
Токи ҳаммасининг дили хурсанд ва сенга боғлиқ бўлсин!

БАЙТ:

Сенга ҳаж шу — кўнгил уйин қил обод,
Минг Каъбадан хушдир бир дил бўлса шод!
Синамай туриб ҳеч кимга ишонма ва ўз сиринга ошно
қилма!

ФАРД:

Сир очма бировга, кезиб дунёни,
Ҳеч қачон кўрмадим сирдош ошнони.

Ўзинга раво кўрмаган нарсани ўзгаларга ҳам раво
кўрма!

Ортиқча ҳазилдан, масхаралашдан, ёмон сўзларни
ишлатишдан ва лақмалик қилишдан ўзингни тий! Бун-
дай қилиш ҳам гуноҳ, ҳам ёмон феълдир.

Ғийбатдан, чақимчиликдан, очкўзликдан, ҳасаддан,
нифоқдан, такаббурликдан, риё ва бахилликдан қоч!

БАЙТ:

Бўлсин десанг дил соф гўё ойина,
Ўн нарсдан холий айлагин сийна.
Ҳирсу тамаъ, ғазаб, ёлғону ғийбат,
Бахил, ҳасад, риё, кибр ва гина!

Бу беш хислатни ўзингда мужассам қилсанг, дунё-
да доимо ҳуррам ва шодмон бўласан:

Биринчиси, омонатни сақлаш. Иккинчиси, ростлик.
Учинчиси, хушхулқлик ва софдиллик. Тўртинчиси, пар-
ҳезлик. Бешинчиси, ҳаё.

Агар кимга бахт мададкор бўлиб, давлат ёр бўлса,
гофиллик бодасидан ичиб, маст бўлмаслик керак. Бал-
ки, ибрат кўзи билан идрок қилмоқ керакки, бу чархи
сипамкор бир айланиш билан Жамшид ва Заҳҳок каби
шоҳларни нима қилди?! Ва ҳаёт қийинчиликлари ҳамда
охирин йўқ туну-куннинг ўтиши билан бепарво бўлиб,
азиз умрин беҳуда ўтказмаслик керак. Дунёда ҳеч кимса
бир хил бўлиб турмайди. Дунё найрангини ва чархнинг
хилма-хил товланишини билмоқчи бўлган киши учун
ўзидан олдин ўтган султонлар ва ҳакимлар ҳолига ибрат
кўзи билан боқмоғи бас.

Бировга наф келтирмайдиган бойлик — энг ёмон бой-
лик. Энг ёмон дўст мусибат ва қийинчилик онларда
кишини танҳо қолдирган дўстдир. Энг малъун қариндош
шуки, ундан ўз қариндошларига наф етмайди. Энг ёмон
хотин шундайки, эри билан келишмайди. Энг ёмон фар-
занд шундайки, ўз ота-онасига итоат қилмайди. Дили

билан тили бир бўлмаган суҳбатдошларнинг суҳбати энг ёмон суҳбатдир. Энг ёмон тан доимо соғлиғи бузчилик ва арзонлик бўлмаган шаҳар энг вайрона шаҳардир.

Саховат ва қарам эгалари, камбағал ва бечора бўлишларига қарамасдан, қайга бормасинлар иззат ва ҳурматда бўладилар Бахил ва хасис кишилар эса, доимо латнат остида бўлиб, хор ва беэтибор яшайдилар.

Қуйидаги уч ёмон феъл, яъни бевафолик, макр ва адолатсизликдан нарҳез қилмоқ ҳар бир киши учун лозимдир.

НАЗМ:

Одамга илашиб юрар бу уч феъл,
Ундан қаттиқ озор чекади ҳар эл.
Бири бевафолик эрур инсонда,
Бундан ёмовроқ феъл йўқдир жаҳонда.
Бири макр, бири адолатсизлик,
Ундан ҳосил бўлар диёнатсизлик.
Ақлли ва ҳушёр бўлсанг сен агар,
Ҳазар қил уч феълдан, ҳазар қил, ҳазар!

Аҳмоқликнинг аломатлари уч нарсададир:

Биринчи, ўз манфаатини ўйлаб, ўзгаларга зарар келтиришда. Иккинчиси, хотинлар билан қўпол ва бадфеълларча ишқбозлик қилишда. Учинчиси, бевафолик, дўстлик қондасига амал қилмаслик ва халқни менсимасликда.

Донолар дўстсиз яшамоқ мумкин эмас, деганлар. Аммо, ҳар кимни дўст тутиб бўлмайди. Қуйидаги уч тоифанинг бари билан дўст тутинмоқ керак. Биринчи, илм арбоблари билан. Уларнинг суҳбатидан киши саодат топади. Иккинчи, яхши ахлоқ эгалари билан. Улар дўстнинг хатосини тўғрилайди, ҳеч қандай маслаҳатни аямайди. Учинчи, ғараз ва тамадан ҳоли бўлган кишилар билан. Дўстликни садоқат ва ихлос асосига қурмоқ керак. Уч гуруҳ билан дўст тутинмоқдан ҳазар қилмоқ керак. Биринчи, фисқу фужур аҳли билан. Улар гийбат билан машғул бўладилар, на бировнинг роҳатини ва на ўзларининг ҳаловатини кўзлайдилар. Иккинчи, ёлғончи ва хиёнаткорлар билан. Уларнинг суҳбати одам учун зиён-дир. Улар бошқалар билан сенинг ҳақингда ёлғон сўзларни айтадилар. Сенга эса, ёлғондан бошқаларнинг фитна кўзғатувчи гапларини топиб келиб айтадилар. Учинчи, аблаҳ ва беақл кишилар билан. На фойда юза-

сидан ва на зарар юзасидан улар билан дўстлашиб бўлмайди. Уларга ишониб ҳам бўлмайди.

МИСРА:

Нодон дўстдан доно душман афзалдир.

Дунёда тўрт нарса энг оғирроқдир. Биринчи, қариган чоғида кўрлик ва хорлик. Иккинчи, ғурбатда беморлик. Учинчи, камбағалликда қарздорлик. Тўртинчи, мусофирликда дўстлардан ажраб қолиш.

Бу уч нарсани киши ўзига одат қилмоғи лозим: биринчи, жазолашга буюраётганда шошилмаслик. Иккинчи, яхшилик қилишда имилламаслик. Учинчи, мусибат тушганда сабр қилиш!

Бу беш нарса ғаниматдир: биринчи, қаримай туриб ёшлик. Иккинчи, беморликдан аввалги саломатлик. Учинчи, камбағалликдан аввал бойлик. Тўртинчи, заҳматдан аввал фарағат. Бешинчи, ўлимдан олдин тириклик.

Донолар шундай деганлар: борди-ю, бир тўда кишилар бирор муҳим ишга қўл урсалар, уларнинг орасидан одамгарчиликда бошқаларидан устунроқ бўлган киши, биринчи бўлиб ўша мақсадга етади. Борди-ю, одамгарчиликда ҳаммаси тенг бўлса, у пайтда саботли ва садоқатлироғи мақсадга етади. Агар бу бобда ҳам улар бир-бировидан қолишмайдиган бўлсалар, у пайтда дўстлиги ва мададкорлиги устунроқ бўлгани мақсадга етади ва зафар топади.

Қудратга эга бўлган пайтнингда ихтиёринг жиловини нафси амморанг қўлига тутқазмагинки, у сени ўлим жарига қулатади. Ғалаба келган пайтда раҳмни ўйла. Қўл остингдагиларга раҳм қилсанг, куни келиб улар ҳам сенга шафқат кўзи билан боқадилар.

Одамлар сўз ва феълларига қараб тўрт қисмга бўлинадилар. Биринчи қисми бир нарсани гапирди-ю, аммо ўзи қилмайди. Бу мунофиқлик ва хасислик аломатидир. Иккинчи қисми, бир нарсани ҳам айтади, ҳам ўзи бажаради. Бу виждонли одамлар одатидир. Учинчи қисми, ҳеч нарса айтмайди, аммо бажаради. Бу мард одамлар топфасидир. Тўртинчи қисми эса, гапирмайди ҳам, ҳеч нарса қилмайди ҳам. Бу энг пасткаш одамлар хислатидир.

Бу бир неча жумла донолар китобида зикр қилинган бўлиб, ҳар ким бу тўрт ишни қилса, тўрт нарсани кутмоғи мумкин: Кимки кўп ейишга ҳавасмапд бўлса, беморликни кутмоғи мумкин. Кимки аёллар висолига ҳа-

васманд бўлса, расволикни кутмоғи мумкин. Кимки ақлсиз дўстларга ишонса, мол-мулки билан хайр-хўш қилмоғи мумкин. Кимки золим бўлиб, зулм қилса, ўлимни кутмоғи мумкин. Шубҳасиз, агар кимса ситамкорлик соғаридан бир қадаҳ ичаркан, балолар мастлигига мубтало бўлмай қолмайди. Агар ҳаёт бўстонига адолатсизлик ниҳolini экса, азоб ва уқубат мевасидан бошқа нарса ололмайди.

БАЙТ:

Дунёда ҳеч кимга айлама ситам,
Ситамдан кишининг умри бўлар кам.

Тўрт нарса борки, унинг озини ҳам кўп ҳисобламоқ керак. Биринчи — ўт. Унинг озгина куйдирганининг зарари ҳам кўпга ўтади. Иккинчи — қара. Унинг бир дирҳами билан минг дирҳамининг ташвиши бирдир. Учинчи — касаллик. У қанчалик енгил бўлмасин, барибир заифлик ва нотавонлик пайдо қилади. Тўртинчи душман. У қанчалик хор ва ожиз бўлмасин, бир куни ўз ишини қилади.

Касал бутунлай соғайиб кетмаса, пчмоқ ва емоқнинг лаззатини билмайди. Оғир юк елкадан тушмагунча, киши енгил нафас олмайди. Ошиқ маъшуқнинг визолига етмагунча, тинчимади. Мусофир манзилига етмагунча, изтиробни камаймайди. Киши лавfli душмандан қутулмагунча, қарор топмайди.

БАЙТ:

Ҳар кимса душмандан қутулган замон,
Ўзини сезади шоду ҳам омон.

Олти киши олти нарсадан умид узмоғи керак. Биринчи, золим подшо давлатининг барқарорлиги ва мамлакатининг мустақамлигидан. Иккинчи, мағрур ва мутақаббир киши элнинг мақташидан ва яхши деб ном чиқарвишдан. Учинчи, бадхўнк кишилар суҳбатдошлардан. Тўртинчи, беадаб кишилар улуғ мартабадан. Бешинчи, очкўз кишилар яхшилик қилинишидан. Олтинчи, таматар кишилар бегуноҳликдан. Чунки, тамаъ кишини харомхўрликка ташлайди. Қардаки хирс бўлса, у ердан ростлик кетади.

Икки нарса икки нарса юз беришидан аввал яхшидир. Биринчи — ҳовуз ва чашма суви денгизга қўшилишдан аввал. У денгизга қўпилиши, демак, унда озо-

далик ва покизалик кетади. Иккинчи, қариндош-уруғлар билан муроса ва дўстлар билан ўзаро муҳаббат орага фитна солувчилар ва чақимчилар тушмай туриб яхшидир. Орага бу тоифа тушдими, демак, ўзаро дўстлик ва қариндошлик бузилиб, бир-бировига нисбатан ишонч қолмайди.

Уч киши доимо ҳам ва қайғуга аспир бўлади. Биринчи, доимо умрини ёмонлик билан ўтказувчи киши. Иккинчи, қўлида амали бор вақтида яхшилик қилмаган киши. Учинчи, оқибатини ўйламай бир ишга қўл урган киши.

Уч киши ўзини-ўзи ҳамга ташлайди. Биринчи, жангда бепарволик қилиб, бунинг натижасида қаттиқ захм еган киши. Иккинчи, бирор ердан ҳаремхўрлик билан мол топган киши. Учинчи, уришқок ёш хотинга уйланган, унга қаттиқ дил боғлаган қари киши. Бундай хотин ўз эрининг тезроқ ўлишини кутади.

Яна, олти нарсадан фойда олиб бўлмайди. Биринчи, амал қилинмаган сўздан. Иккинчи, яхшиликка олиб бормайдиган молдан. Учинчи, тажрибасиз, хом дўстдан. Тўртинчи, кераксиз илмдан. Бешинчи, ниятсиз садақдан. Олтинчи, соғлиқсиз ялашдан.

Яна, етти кишини етти жойда синаш мумкин. Олимни сўзлаётганда ва баҳс юритаётганда. Ҳақиқий инсонни ҳамли кунларда. Дўстни ҳожати тушганда. Деҳқонни зироат ишларида. Савдсгарни ҳисоб-китоб вақтида. Улуғ кишиларни ғазаб пайғида. Мард кишини жанг майдонида.

Яна, билмоқ керакки, донолар ёзиб кетган насиҳат китобларида зикр қилинишича саккиз хил одамнинг суҳбатидан кечмоқ ва саккиз хил одамнинг суҳбатига яқинлашмоқ керак. Ўша суҳбатдан қўл ювмоқ лозим бўлган саккиз кишидан биричиси, туз ҳақини билмайдиган ва тузлигишга тушурадиган кишидир. Иккинчиси, бесабаб ғазабланадиган ва ғазабни босолмайдиган киши. Учинчиси, узоқ умри билан мағрурланадиган ва ўзини оддий ахлоқ қонун-қоидаларидан озод деб ҳисоблаб, кўнглига ёқадиган ишларини қилаверадиган киши. Тўртинчиси, ҳар бир ишни макру ҳийла билан адо қиладиган ва бу йўлни тўғри деб тушунадиган киши. Бешинчиси, ёлғон ва хиёнатни шпор қилиб олиб, ростлик ва виждончилиكنи тая олмайдиган киши. Олтинчиси, нафс кўйига кириб, ҳою ҳавасни мақсад қибласи деб тушунадиган киши. Еттинчи, бешарм бўлиб, шўхлик ва беадаб-

лик билан кун ўтказувчи киши. Саккизинчи, ҳеч қандай сабабсиз яхши одамлар ҳақида ёмон ўйлайдиган ва ҳеч қандай ҳужжатсиз илму дониш арбобларига тухмат тошини отадиган киши.

Уларга яқинлашиб, суҳбатини ғанимат билиш лозим бўлган саккиз кишидан бири, яхшиликни биладиган, ҳақ-ҳуқуқни адо қиладиган кишидир. Иккинчиси, меҳрумуҳаббати замонанинг ҳар қандай ҳодисалари остида ҳам ўзгармайдиган ва бузилмайдиган киши. Учинчиси, улуғ кишиларни тарбия қилган арбобларни пазат ва ҳурмат қилувчи киши. Тўртинчиси, фиқҳу фужурдан, ёлғондан, такаббурликдан парҳез қиладиган киши. Бешинчиси, ғазаб пайтида ўзини қўлга ола оладиган киши. Олтинчиси, саховат байрогини кўтариб, бечоралар ҳолатини чиқарадиган киши. Еттинчиси, шарму ҳаёни ўзинга қурол қилиб олиб, ҳар қандай ҳолатда ҳам, одоб чегарасидан ташқари чиқмайдиган одам. Саккизинчиси, олим ва доно кишилар билан дўстлик ўрнатиб, фиқҳу фужур аҳлидан қочадиган киши. Ҳар ким юқорида зикр этилган тоифадан узоқлашиб, қуйида зикр этилган тоифага қўшилса, ёмон ахлоқ ва разил феъллардан қутулади.

БАЙТ:

Битта сўз басдир аҳли шуурга,
Йўқса, тутарсан сен чироқ кўрга!

Эй, бенаво киши, илм олишга ҳаракат қил! Илмсиз ва ҳунарсиз киши ўз диёрида ҳам, ўз қариндошлари олдида ҳам хор ва беъътибор бўлади. Илмли ва ҳунарли кишилар қайда бўлмасинлар, қаерга бормасинлар, иззат ва ҳурматда бўладилар. Авлод ва аждодингнинг ҳунар ва илмига мағрурланиб лоф урма, паслу насабингни пеш қилиб, яшашга интилма!

Маснавий:

Ўзингни ҳунаринг билан кер кўкрак,
Авлодинг шуҳратин айлама тиргак.
Ўлик билан тирик юрмагин, ўртоқ,
Ўликни тирилтир аксинча, ҳар чоқ.

Эй, фарзанд, қариндош-уруғларингга тама кўзи билан боқма! Улар гўё мевасиз дарахтга ўхшайдилар. Улардан доимо бирор нарса умид қилиш нотўғридир. Сеп, имкони борича, ўз қўлинг кучи билан нарса топ! Йўғу борликда

донолар каби сабр-қаноатни пеша қил. Бировга қилган
яхшилигингни унут, бировлар яхшилигини унутма!
Сиру асрорингни бировга айтма, беақл кишилардан вафо
кутма, меҳмонни иззат-икром қил, асоссиз ва далилсиз
сўз айтма, фитна-фасод қўзғатувчи сўз айтгандан кўра,
гапирмай хомуш ўтирган афзалдир. Бировга чоҳ ковла-
ма. Бировга чоҳ ковлаган киши ўша чоҳга ўзи йиқилади.

ҚИТЪА:

Ҳар ким эгри фикр, ёмон феъл бўлса,
Ҳеч ерда ҳеч қачон яхшилик кўрмас.
Ҳар кимса ёмонлик дарахтин экса,
Манфаат мевасин ҳеч қачон термас!

ГУЛИСТОН ҲАКИМ ҚООНИЙ

Ҳикоят: Мансабдор киши бир донодан: «Амалдан дунёда нима қолади?»—деб сўради. Доно унга: «Фақат бир нарса. Аммо, у икки сифатлидир»—деди Мансабдор: «Улар қайсилар, айтиб бер!» деб илтимос қилди. Доно деди: «У нарса номдир. Адолатли ва саховатли бўлса, яхшилик қолади. Аксинча бўлса, ёмонлик!».

ҲИТЪА:

Мини йил подшолик қилди-ю. Заҳдоқ,
Ёмон деган номи қолди жаҳонда.
Кисро давлатидан асар йўқ, бироқ,
Одил деган номи тақрор ҳар онда.

Ҳикоят: Бир донодан сўрадилар: «Дунёда қандай касби севиб ўргандинг?» У: «Қаноат киши касбия!» деб жавоб берди.

ҲИТЪА:

Кимки арна вонга қилди қаноат,
Қайгу ғамдан ҳоли бўлди жаҳонда...

Ҳикоят: Бир донодан сўрадилар: «Дунёдан нимани хоҳлар эдинг?» У ўйлаб туриб жавоб берди: «Ҳеч нарса хоҳламасликни!»

ҲИТЪА:

Умри қисқа бойликдан айшу ишрат кидирма,

Гурли рангда товланиб, минг баласа нуч қилар...

Ҳикоят: Бир аблах киши ўз-ўзидан газабланиб, мени шунчалар ҳақорат қилдики, охири чарчаб, бир бурчакка борди-да, жимгина ўтириб қолди.

ҲИТЪА:

Эшак наъра тортиб, ҳанграган замон,

Қулоқни тешай дер ёқимсиз «сози».

Бир оз сабр қилиб ўтирсанг агар,

Ўз-ўзидан тингай эшак овози!

Дўстларимдан бири мени маломат қилиб: «Нега у яблҳга ҳеч нарса демading?» деб сўради. Мен унга: «Дўстлар хурмати учун шундай қилдим», дедим. Чунки ҳеч бир сабабсиз ҳақорат қилишга киришган кимсага қарши гапирсанг, шаналоқ уриши ҳеч гап эмас. Шапалоқга жавоб қайгарсанг, калтак кўтаради. Сен кўтарган калтакка қарши топ билан ўради. Кўрибсанки, кат-

та ҳанюма пайдо бўлибди. Орага дўстлар аралашади. Аммо маълумки, даъвогарлар бир томондан зарба еса, орага тушувчи икки томондан ейди. Шунинг учун танҳо ҳам чекай ва танҳо ранж тортсинлар».

ҶИТЪА:

Ҳақорат қилсақим оғзингни юмсанг,

Яна ўзага ҳақорат ёгмас асло.

Оқилда ҳам, жоҳилда ҳам икки қулоқ бор. Бир-бирининг сўзи бир қулоқдан кириб, иккинчи қулоқдан чиқиб кетмоғи керак. Агар, аксинча бўлиб, бир қулоқдан кириб, иккинчисида ўрнаб қолганда эди, оқил-жоҳилга, жоҳил эса оқилга айланган бўлуру эди.

Ҳикмат: Ҳинд ҳақимларининг киноя қилиб ёзишларича, ўз мол-мулкларини яхшилик йўлида сарфламайдиган бахил кишилар «сахий» кишилардир. Чунки, ўзларини емай, ҳаммасини ўзгалар учун қолдириб кетади.

ҶИТЪА:

Туриб дарё лабида бутимор қуш,

Чекар дарё сувидан доимо ғам.

Ўзинча ўйлагай ичсамми ё йўқ,

Агар ичсам бўлар дарё суви кам.

Дилида ҳиммати йўқ ҳар бахилнинг,

Шу қушга ўхшагай феълун иши ҳам.

Хирсиннинг ўткирлигидан номини,

Ўз-ўзига кўрмагай лойиқ, укам!

Ҳикмат: Бир киши: «Фалон фақир кечаси май ичиб, беҳуш йиқилиб қопти!» деди. Донолардан бири: «У ўзи асли беҳуш эди. Ҳуши бўлса май ичармиди?» деб жавоб берди.

ҶИТЪА:

Биродар дема муфти ушбу тунда,

Ичиб май бошидан кетди бори ҳуш.

Ўзи майини ҳаром дер ҳар замонда,

Ҳуши бўлса ҳаромни айламас нўш.

ҶИТЪА:

Шаҳримиз муфтиси огоҳ эмасдир,

Нималар харому, нималар ҳалол.

Бўлмаса муҳтожлар молини эмасдир,

Залимлар қонини тўкарди дарҳол.

Ҳикоят: Бир дўстим олдимга келиб: «Менга насиҳат сўзларини айтиб, маслаҳат берсанг» деб қолди. Мен унга: «Эй рафиқ, менинг ҳам дилимда шу нарсага етмоқ ранжи, насиҳат ганжиини топмоқ ранжи бордир!» дедим.

МИСРА:

Бировга айт менга қилсин насиҳат!

Лекин, ҳакимларга тақлид қилиб, бир неча сўз айтишим мумкин. Шояд ўша сўзлар сенга таъсир қилса:

ҚИТЪА:

Амал қилмас эсанг айтган сўзингга,

Қабул қилмас эса ўзга ажаб йўқ!

«Улар қайси сўзлардир?» сўради у. «Кам е,— дедим унга,— токи ўзинг ранж тортмайсан. Кам ухла, то идрокинг маънолар ганжини фахмлашдан ожиз бўлмасин. Бошқа тарафдан эса, кам емоқ кам ухлашга сабаб бўлади. Кам емоқ ҳам кам емоққа боғлиқдирким, кам ейилганда кишида гапириш учун қудрат ва ҳавас кам бўлади».

ҚИТЪА:

Душманингдир нафси амморанг,

Кучайишга йўл қўйма асло.

Ҳаддан ортиқ оч қолдирма ҳам,

Ҳаддан ортиқ тўйдирма илло!

Хабарларда шундай келтирилади: «Сизнинг энг ёмон душманингиз, икки биқин ўртасида жойлашган нафси амморангиздир!»

ҚИТЪА:

Қочиб кетса бўлар душман қўлидан,

Агар душман ўзимда бўлса найлай?!

Ҳикоят: Бир дўстим бир золим устидан шикоят қилиб, олдимга келди. Мен унга дедим: «Шукр қил, жабр ниҳоясидан ошгач, даврони ўз-ўзидан поёнига етади. Дунёнинг одати шуки, ҳар бир фойданинг зарари бўлади. Ҳар тўқиснинг бир айби!»

ҚИТЪА:

Ҳар киши ёндирса, жабру зулм ўтин,

Ўзи ҳам куйгай ўшал ўт ичида.

Ҳакимлар айтадиларки, ҳар бир ғалаба ваҳот бонсидир. Аммо зулм борасидаги голиблик мағлубият нишонидир.

ҚИТЪА:

Зулм ўтин ўчирмасанг сен ушбу кун,

Эртага мазлум қўли яксон қилур!...

Анушервон одатп шундай эдики, бирор киши бировнинг боғига кириб сўроқсиз битта олма узса, олма узувчига жазо берарди ва дерди:

Зарар оз бўлсини ёки кўп бўлсин,

Оқибат туғилар фикс ила фасод.

Ўт оз бўлса ҳам, кўп бўлса ҳам ундан катта ёнғин чиқиши мумкин.

Ҳикоят: Бир бечорадан сўрадилар: «Қаерда ухлайсан?» У деди: «Қаерда қоронғи тушса, ўша ерда!»

ҚИТЪА:

Ҳар кишининг болиши хордан, тўшак ердан эрур,
Қайси ерда бўлса жойдан ғам чекиб, ҳайрон эмас.

Бой киши қўрққай ўлимдан, ҳовли-жойнинг ғамидан,
Камбағал бу дард билан қўнгли куйиб, гирён эмас.

Ҳикоят: Бир маст йўлда йиқилиб, туртилиб борар,
Йўлдан келаётган ҳар бир ҳушёр киши билан жанг қилиб дерди: «Эй, биродар, менга ўхшаб юрсанг, бировга урилиб-туртилмайсан!»

ҚИТЪА:

Ҳар киши ўз айбидан огоҳ эмас,

Ўзганинг ҳуш одатин нуқсон санар.

Ҳикоят: Қўр киши тунда эшик ёнида йиқилиб тушиб,
фарёд қиларди: «Эҳ, аҳли хопа, чироқ олиб келинглар,

токи бу ожиз бечора ўз уйига соғ-саломат етиб олсин!»
Ундан: «Қўр киши чироқни нима қилади?» деб сўрашди.
У: «Чироқ олиб келган кишининг ўзи бирор ерга

қулаб, мени ҳам йиқитиб юбормаслигини хоҳлайман»
деб жавоб берди:

ҚИТЪА:

Бўлмаса ҳар кимсада идрок кўзи,

Ўзгани қандай қилиб бошлар ўзи.

Бенаволар молни ер муфтимиш,

Оғзидан тушмас вале панду сўзи.

Ҳикоят: Аҳмоқ киши йўлда кетар эди. Ногоҳ йўлдан бир ойна топиб олди. Ойнага қараб ўз аксини кўрди-ю,
дарҳол уни ерга қўйди ва деди: «Афв этинг, бу ойна сизники эканини билмабман!»

ҚИТЪА:

Ақлсизлар қўлига тушса ойна,

Ҳамоқат юзини кўргани ҳамон.

Қизиқким, ўз юзини кўрса ҳам у,

Бировнинг юзи деб бўлгай нигорон!

ОДОБНОМА

Қомуслар бош таҳририяти
Тошкент — 1995

Таржимон ва нашрга тайёрловчи М. Ҳасаний.
Масъул муҳаррир Ҳайдарбек Бобобеков.
Чоп этишига масъуллар Ҳайдарбек Бобобеков ва Алишер Саъдуллаев

Муҳаррир Абдулборий Зиёдов
Рассом И. Сучилина
Техник муҳаррир Қурбон Мадъяров
Корректор Нигора Бобобекова

ОДОБНОМА (Култура поведениа). На узбекском языке.

Қомуслар Бош таҳририяти
Тошкент — 1995

Қомуслар Бош таҳририяти Тошкент — 1995
Қомуслар Бош таҳририяти. «Комрон» КК. 700000. Тошкент. ГСП.
Жуковский кўчаси, 52-уй. Махпират номи Урта Осиё халқлари
тарихи институти. 700170. Тошкент, Иброҳим Мўминов кўчаси,
9-уй, 525-хона.
Теринга берилди 10.01.94. Босишга рухсат этилди 4.03.94. Қозоқ
84×108¹/₂. Адабиёт гарнитураси. Оффсет усулида босилди. Шартли
босма табоқ 6,0. Нусхаси 10 000 дон. Буюртма № 354. Нархи
шартнома бўйича.
Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент
китоб-журнал фабрикасида чоп этилди. Тошкент, Юнусобод да-
ҳаси, Муҳаммад кўчаси, 1-уй.